

VALGUSTUSLIIKUMISE JA FILANTROPISMI PEDAGOOGILISI MÕJUSID EESTIS

Valgustusliikumise ja filantropismi esindajad Eestis

Täppis- ja loodusteaduste ning filosoofia kiire areng kutsus 17. sajandi lõpul Lääne-Euroopa vaimuelus esile tugeva käärimise, mida hakati nimetama valgustusliikumiseks. Eestis kajastus selle liikumise mõõdukam, saksa variant.

Mitu selles õhkkonnas hariduse saanud sakslast ja baltisakslast (Peter Ernst Wilde, August Wilhelm Hupel, Johan Georg Eisen von Schwarzenberg, Heinrich Georg von Jannau jt) kujunesid valgustusideede kandjaks Eestis. Nende ideede levikule Baltikumis aitas kaasa valgustusfilosoofide teoste kiire kättesaadavus: Riia kirjastaja Hartknoch andis kiiresti välja Immanuel Kanti ning Johann Gottfried Herderi teoseid ja Francois Voltaire'i ning Jean Jacques Rousseau teoste tõlkeid. Tallinnas andis Albrechti kirjastus ajavahemikus 1779–1782 välja kolm köidet J. J. Rousseau sotsiaalfilosoofiliste teoste tõlkeid, kusjuures eessõnas mainitakse, et tegemist on J. J. Rousseau teoste esimeste saksakeelsete väljaannetega.

Valgustusele oli iseloomulik võitlus ebausuga, usuliste dogmade ja katoliku kiriku võimutsemise vastu, looduse ja ühiskonnaelu nähtuste seletamine mõistusele tuginevate teooriate abil, võitlus usuvabaduse, mõtlemisvabaduse ja poliitiliste vabaduste eest. Pedagoogika seisukohalt on oluline rõhutada, et valgustajad olid veendunud võimaluses kõiki inimesi vaimselt arendada ja inimkonda looduse seadustele rajatud loomuliku kasvatusel teel uuendada.

Valgustusideede vaimus hariduse saanud noori sakslasi tuli üsna rohkesti Eestisse tööle kiriku- ja koduõpetajate, ka arstidena. Neile paistis teravalt silma Eesti talurahva majanduslik ja kultuuriline mahajäämus. Nad nägid talupojaski inimest ja veendusid, et olusid muutes ja elamistingimusi parandades võib ka sünnipäraselt tuimana näiva eesti talupoja ellusuhtumist muuta. Nad hakkasid välja andma eestikeelset kirjandust, kus levitati õpetlike lugude ja luuletuste, mõnikord ka dialoogide kaudu teadmisi tulusamatest põlluharimise ja loomakasvatuse viisidest, tervishoiust, loodusnähtustest, ebausuga kahjulikkusest. Propageeriti ka kooliharidust. Mõõdukad valgustajad manitsesid seejuures rahvast jumalakarlikkusele ja kuulekusele.

Eesti pedagoogilist mõtet mõjutanud valgustajatest jättis sügava jälje August Wilhelm Hupel (1737–1819). Ta põlvnes saksa pastori perekonnast ja töötas Eestiski pastorina. Koos Saksamaalt Põltsamaale tulnud arsti Peter Ernst Wildega andis ta välja 41 numbrit saksakeelset, A. W. Hupeli poolt eesti keelde pandud ajalehte „Lühhiike õppetud, mis sees monned head rohhud täeda antakse“ (1766–1767). Selles kirjutati tervishoiust, anti nõu praktilistes eluküsimustes ja laste kasvatamisel, hoiatati alkoholi tarvitamise, varguste, amoraalse eluviisi jms eest. Väljaannet peetakse esimeseks eestikeelseks ajaleheks. Peale selle avaldas A. W. Hupel mitmeid teaduslikke uurimusi ja kirjeldusi. Pedagoogika seisukohalt on tähtsamad paljude kaastööliste abil koostatud „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland“, I–III (1774–1782), „Nordische Miscellancen“, I–XXVIII (1781–1791) ja „Neue Nordische Miscellancen“, I–XVIII (1792–1798). Neis kirjeldatakse eestlaste elu poliitika, majanduse ja kultuuri vallas, kusjuures kritiseeritakse eestlaste puudulikku kasvatust ja koolide viletsat olukorda. Hariduse levitamise teel peab ta võima-

likuks talupoegi kahjulikest harjumustest (joomine, logelemine) vabastada ja nende töötootlikkust tõsta, ilma et oleks vaja pärisorjust kaotada. Surres pärandas ta maja ja suurema rahasumma Paide tütarlastekooli ülalpidamiseks.

Omapäraseks Eesti valgustajaks on Torma pastor Johann Georg Eisen von Schwarzenberg (1717–1779). Temagi põlvnes saksa pastori perekonnast, õppis Jena ülikoolis usuteadust, tuli 1741 Liivimaale koduõpetajaks, oli seejärel 1745–1775 Torma ja Lohusuu pastor. Rahva haridustaseme tõstmiseks õpetas ta ise lapsi ja täiskasvanuid lugema. Ehkki pastor, kritiseeris ta mitmes kirjutises ristiisku. Pärisorjust pidas ta kahjulikuks mitte ainult talurahvale, vaid ka mõisnikele: see soodustavat hooletust, laiskust, joomist ja varastamist. Vaba ja jõukas talupoeg olevat mõisnikule ja riigile palju kasulikum. Oma pärisorjusevastased veendumused võttis ta kokku järgmiselt.

1. Pärisorjus on inimsuse vastu, muudab ühe inimese teise omandiks; see on ta ebaeetiline.
2. Pärisorine talupoeg ei ole huvitatud oma töö viljakusest, see on väga madal ega too kasu ei temale endale ega feodaalile; maa elab viletsuses ja harimatuses.
3. On vaja tõsta talupoegade haridust, et nende elu kõlbelisemaks, kultuursemaks ja töö viljakamaks muutuks.
4. Talupojad tuleks vabastada ja jätta neile kasutuses olev maa, mille eest nad mõisnikule mõõdukalt renti maksaksid. Selle tulemusena hakkaks talupoeg oma töö tulemustest huvituma. (A. Jürgenstein 1925).

Huvitavaid mõtteid avaldas ta koolihariduse kohta. Torma kiriku arhiivis leiti tema saksa-keelse teose lõpetamata käsikiri, kus üks lõik käsitleb kooliküsimusi. Seal kirjutatakse:

“Tutvustan sind oma plaaniga, mis mul juba ammu valmis on tehtud. Tema peamine sisu on järgmine. Esimene peatükk on 20 poognat pikk ja kõneleb koolide vajalikkusest ja headusest. Teine peatükk kõneleb koolijuhatajast. Siin olen 10 poognat valgeks paberiks jätnud, sest ma isegi ei tea, kust neid haruldasi inimesi võtta. Kolmas peatükk on koolidest. Ka selle olen valgeks jätnud, sest ma ei tea veel, kui paljudel talupoegadel lusti oleks inimeseks saada, kui nad seda mitte iseenese tarvis teha ei tohi. Mõned targad mehed on ütelnud, aetagu praeguste koolidega läbi, et talupoeg selle targa hobuse sarnaseks ei muutuks, kes oma jõudu tundis. Neljas peatükk: kooli kuludest. See peatükk on raamatu lõpus, sest ma tean, et keegi sellele alla ei kirjuta, kuna ta sisu pärisorjuse toredust ei salli. Pean ma ka ülikooli kohta plaani tegema? Juba ammu kõneldakse ühest Tartu Ülikoolist ja teada on, et seal esimene *universitas* 40 aastat kestnud ning koguni õitsenud.”

Aastal 1777 hakkas J. G. E. von Schwarzenberg oma ideede propageerimiseks välja andma ajakirja *Der Philantrop*, kuid seda ilmus ainult üks number.

Kui Katarina II oma Ukraina-reisilt Lohusuu kaudu Peterburi naasis, korraldas J. G. E. von Schwarzenberg temale ja ta kaaskonnale lõunasöögi, mille käigus sai ta oma ideid tsaaritarile isiklikult tutvustada.

Äärmustesse kaldumise ja mõningase paradoksaalsuse tõttu jäid tema ideed ilma suurema mõjuta.

Teadlasena oli Eesti valgustajatest kõige silmapaistvam Holstrest pärit saksa rahvusest Laiuse pastor **Heinrich Georg von Jannau** (1753–1821). Ta kirjutas kaks teaduslikku uurimust, kus näitab, et pärisorjus on rikkunud talupoegade iseloomu ja ellusuhtumise. Antagu talupojale kindel õiguslik seisund ja haridus, siis kaovad ka tema halvad omadused. Talupoeg ei suutvat esialgu küll mingit “peent haridust” omandada, kuid kirjutamise ja arvutamise oskus peavad üldiselt levima, rääkimata lugemisoskusest. Seejuures mõistab Jannau, milliste raskustega on talulapse koolitamine seotud. “Sunni varal läheb laps kooli ja veel vastumeelsem on ta kooli saatmine isale. Leivakotti, mis lapsel koolis

kaasas peab olema, on raske anda ja kodus on iga tegev käsi suur varandus.” Rahvas peab kooli omamoodi nuhtluseks.

Mõõdukas valgustaja **Johann Wilhelm Ludwig von Luce** (1750–1842) sündis Saksamaal (Braunschweigis) ametniku perekonnas, õppis teoloogiat, töötas esmalt Saksamaal, hiljem Eestis (Saaremaal) koduõpetajana ning paar aastat Püha koguduse pastorina (1783–1785). Tema vaated erinesid ortodokssest luterlusest, seepärast loobus ta pastori ametist, ostis mõisa, õppis Göttingenis arstiteadust ja asus arstina Kuressaares tööle. Aastatel 1804–1820 oli ta koolide inspektorina rüütelkonna teenistuses. Eesti lugejale pakub huvi tema “Sarema Juttu ramat” (I kd 1807, II 1812), kus kajastuvad olulised pedagoogilised probleemid. Raamatut kasutati ka koolilugemikuna.

Kui tööd alustas ülikooli koolikomisjon, hakkas tolle vahendusel ilmuma ajakohasemat õppekirjandust, mis oli rohkem kooskõlas valgustusaja nõuetega. Esimesteks tõelisteks asjalikku infot sisaldavateks õpikuteks võib pidada Georg Gottfried Marpurgi, Peter Heinrich Frey ja Karl Ernst Bergi koostatuid.

Georg Gottfried Marpurgi (1755–1835) “Weikenne öppetusse nink luggemisse Ramat” (Tartu 1805) täidab ühtlasi õpetaja käsiraamatu funktsioone. Ta algab pikema jutuga sellest, kuidas tubli koolmeister Andre oma ametikohustusi täidab. Õpiku esimeses jaos tuuakse 4 õpetaja ja õpilase vahelist vestlust, mis käsitlevad mitmesuguseid looduse nähtusi nagu taimed, loomad jms. Teises jaos käsitletakse Eesti, Venemaa ja Euroopa geograafiat, taevaalaotust koos päikese, kuu ja taevatähtedega; lisaks on mitu õpetliku ja moraliseeriva sisuga lugemispala. III jaos on “arvo-kunsti eenoppus” – tutvustatakse numbreid, mõõtühikuid, rahasid. IV jao sisuks on neli aritmeetilist tehet; tuuakse ka kirjanäidiseid. Lisaks antakse juhatusi põlluharimiseks. Raamatus on 137 lehekülge.

Tähelepanu väärib ka sama autori brošüür “Ma-rahva Laste-Kasvatamisest” (1797). Selles põhjendatakse koolihariduse tähtsust võrreldes koduõpetusega, soovitatakse lastele õpetada praktilisi oskusi. Hurjutatakse lastevanemaid, kes lasevad “omma latsi ülleskaswada, ötse kui mötsapuud, ehk mõistmatta töpra.” Seda brošüüri võib pidada esimeseks eesti-keelseks puhtpedagoogilise sisuga rahvaraamatuks.

P. H. Frey (1757–1833) “Arropiddamisse ehk Arvamis-Kunst” (1806) on esimene eestikeelne matemaatikaõpik. 24-leheküljelises sissejuhatuses põhjendab autor matemaatika õpetamise tähtsust. Järgmisel 112 leheküljel on materjal numbrite õpetamiseks (kuni biljonini) ja täisarvude ning murdudega arvutama õppimiseks. Lõpuosas on toodud tekstülesanded. Eluliste näidete kasutamine ja metoodiline järjekindlus muudab õpiku kasutamise huvitavaks.

K. E. Bergi (1773–1833) „Uus ABD ja Luggemisse-Ramat“ (Pärnu, 1811) sisaldab 132 leheküljel lisaks aabitsakursusele ka lugemispalasisid. Võrreldes senistega on aabitsakursus lihtsam ja lastele jõukohasem. Lugemispalade valikul ei ole autor mööda pääsenud ka moraliseeriva sisuga jutukestest. Rohkesti on tähelepanu pööratud loodusteaduse ja geograafia teemasid käsitlevatele lugemispaladele, pidades silmas Eesti- ja Liivimaa eripärasusi. Bergi lugemik erineb varem ilmunutest tunduvalt ja tal on spetsiaalselt õpiku iseloom.

Radikaalne valgustusliikumine vaadeldaval ajastul Eestisse peaaegu ei jõudnudki, kuna puudus seda esindav ühiskondlik jõud. Tema põhikoduks oli Prantsusmaa, kus ta plahvataski 1789. aasta revolutsioonina.

Lätimaal paistis radikaalse valgustajana silma ajakirjanik **Gabriel Merkel** (1769–1850). Teosega “Lätlased, peamiselt Liivimaal, filosoofilise sajandi lõpul” (Leipzig, 1796) omandas ta rahvusvahelise kuulsuse. Ta püüab tõestada, et feodaalkord hoiab teadlikult rahva pimeduses, kuna sellisena on ta kuulekam. Feodaalkord tuleb likvideerida tervikuna kõigi kaasnähtustega. Pole mingeid “kaasasündinud ideid” ega “pärispattu”, mis takistaksid inimese arenemist – kõik sõltub oludest, välistingimustest. Eesti rahvusliku liikumise tegelaste (Friedrich Reinhold Kreutzwald, Carl Robert Jakobson, Jakob Hurt) ajalookäsituses on tunda G. Merkeli mõju.

G. Merkeli seisukohti arendas edasi **Johann Christoph Petri** (1762–1851), kes Saksamaalt tulnuna töötas Eestis aastatel 1784–1796 koduõpetajana. Saksamaale tagasi pöördunud töötas ta gümnaasiumiõpetajana Erfurdis. Eestis kogutud materjali põhjal avaldas ta Saksamaal teose “Ehstland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland”, I–III (Gotha, 1802). Ta kirjeldab värvikalt mõisnike ülekohtust suhtumist talurahvasse, tolle rasket orjust ja majanduslikku viletsust, millest on tingitud vaimne mahajäämus. Samas kriipsutas ta alla eestlaste eeldusi hariduse omandamiseks, kuid selleks on vaja nad pärisorjusest vabastada.

G. Merkeli ja J. C. Petri teosed olid saksakeelsed ja Eestis väheloetavad, kuid välismaal, eriti Saksamaal äratasid nad tähelepanu siinse mahajäänud olukorra ja mõisnike omavoli kirjeldustega, kuid rõhutasid eesti rahva arenemisvõimet ning vajadust siinse koolihariduse taset oluliselt tõsta.

Omaette suunaks valgustusliikumises oli filantropism. See liikumine taotles reformi haridus- ja koolitöös, sõbralikke suhteid inimeste vahel ja armastusel põhinevat kasvatust.

Esimesena propageeris filantropistlikke ideid saksa pedagoog Martin Ehlers. “Inimesel on ühesugune väärikus, elagu ta hurtsikus või olgu troonil; meie soo kõige pisematel ja madalamatel liikmetel on samasugune õigus kui teistel kaasinimestel selle maailma oluliseimatest õnnevaradest (Glücksgüter), mille hulka kuuluvad esmajoones haridus ja vaated, osa saada,” kirjutas ta aastal 1766. Sellest lähtudes tegi ta ettepaneku anda Saksamaal kogu koolielu juhtimine otseselt valitsusele alluva koolikollegiumi kätte. Eriti olevat vaja hoolitseda talupoegadele määratud koolide eest. Selle põhimõtte võttis otsekohe omaks J. B. Basedow (1724–1790), kes kujuneski filantropistliku pedagoogika peamiseks ideoloogiks. Teoses “Vorstellungen an die Menschenfreunde” (1768) peab temagi haridust peamiseks vahendiks, mille najal inimesi ja riiki õnnelikuks teha. Selleks on vaja koolielu juhtimine viia kiriklike organite (konsistooriumi) võimkonnast riiklike organite võimkonda.

Filantropistide arvates oli kool oma ajast kaugele maha jäänud. Kuna oli ebareaalne taotleda kohe kogu koolisüsteemi muutmist, asutasid nad erainitsiatiivil (sageli küll valitsevate vürstide toetusel) uusi koole. Need olid internaatkoolid, mida leebe distsipliini pärast nimetati filantropiinideks. Oma ajastu koolidele heitsid filantropistid ette, et õppetöös on liiga tähtsal kohal vanad keeled, õppetöö metoodikas domineerib verbalism ja tuupimine, distsipliini alal valitseb kitsarinnaline usuline hoiak, millest lähtudes koheldakse lapsi karmilt ja brutaalselt.

Saksamaal asutasid filantropiine peale Johann Bernard Basedowi (1774) veel C. G. Saltzmann (1784), Joachim Heinrich Campe (1782) ja mõned teised. Filantropiinides arendati kasvatusteadust tunduvalt edasi. Nad olid eeskujuks 20. sajandil Inglismaal, Prantsusmaal,

Saksamaal ja mujal asutatud maakasvatuskodudele (nn “uutele koolidele”) ja reform-pedagoogikale üldse.

Eesti pedagoogidest levitas filantropismi ideid **Friedrich Gustav Arvelius** (1753–1806). Ta sündis Tallinnas saksa pastori perekonnas, õppis Leipzigi ülikoolis usu- ja keeleteadust, töötas seejärel 14 aastat Eestis kahe mõisniku perekonnas koduõpetajana, aastast 1790 Tallinna gümnaasiumi professorina, õpetades ladina keelt ja usuõpetust. Arvelius on oma nime eesti kultuuriloos jäädvustanud kahe populaarse raamatuga. “Üks kaunis Jutu ja Õpetusse-Ramat” (I 1782, II 1787) oli mõeldud lugemikuks eesti koolidele. Selle koostamisel oli eeskujuks Saksa filantropistliku pedagoogi F. E. Rechow'i koolilugemik “Der Kindefreund” (1773–1779). Laenatud lugemispalad on kohandatud Eesti oludele, osa on koostanud F. G. Arvelius ise. Enamik lugemispalasid on ilmaliku, kuid rõhutatult morali-seeriva sisuga: laidetakse laiskust, rumalust, vargust, viinajoomist, manitsetakse alandlikkusele ja kuulekusele mõisnike ja muude ülemuste suhtes, tähtsustatakse rahva kasvatamist ja hariduse tõstmist. On ka õppetükke, kus enamasti dialoogi vormis antakse teadmisi maailmaruumist, loodusest, loomadest ja tervishoiust. Raamat oli eesti koolides kaua aega lugemikuna kasutusel.

Teine raamat, “Ramma Josepi Hädda ja Abbi Ramat” on suuremas osas ühe saksakeelse teose Eesti oludele kohandatud tõlge. (Arvelius 1790; Vrdl: Becker 1788). Jutu vormis, mõnikord ka seletuste kujul antakse lugejale juhtnööre esmaabi, tervishoiu, toiduvalmistamise, põlluharimise ja üldse majapidamise alal. Ei puudu pärisorjust õigustavad ja kuulekusele manitsevad lood. Raamat meeldis mõisnikele sedavõrd, et seda trükiti talurahva hulgas tasuta levitamiseks 10 000 eksemplari.

Filantropismi mõju oli tunda ka Tallinna toomkooli ja gümnaasiumi töös. 18. sajandi lõpus tugevasti reformitud toomkoolis juhindus rektor Johann ernhard. Göbel suurel määral J. B. Basedow'i pedagoogilistest vaadetest. Rõhutamist leidsid mõistuspärane loomulik kasvatus, tegelikus elus vajalikud teadmised, kehaline kasvatus, saksa keel (õppekeele ja õppeainena). Õppetöös kasutati näitlikustamist ja õpilaste aktiviseerimist.

Gümnaasium jäi küll truuks humanitaarharidusele, kuid hakkas filnatropismi mõjul rakendama liberaalsemat kasvatust ja viljakamaid õppemeetodeid.

Valgustusideede realiseerimisest Eestis rahvahariduse alal

Valgustusideede esialgse realiseerimise idee oli mõttes juba Liivimaa kindralsuperintendandil Jakob A. Zimmermannil (oli ametis 1744–1770). Hernhuutluse vastu võideldes pidas ta oluliseks tõsta rahva haridustaset. Kuna kirikud olid majanduslikes raskustes ja nende võrk hõre, pidas ta paremaks kasutada mõisate abi. Ta koostas kuuekümnendatel aastatel mõisakoolide plaani ja esitas informatsiooniks Katariina II-le. Paarkümmend mõisat asusid plaani realiseerima. Katariinale plaan meeldis ja ta ergutas Liivimaa kindralkubernerit Georg Browne'i selle teostamiseks samme astuma. Osade mõisnike vastuseisust hoolimata surus Browne plaani Maapäeval läbi ja kehtestas riikliku määrusena (patendina) 18. aprillil 1765.

Järgmisel aastal taotles Eestimaa konsistoorium rüütelkonnalt samasuguse määruse kehtestamist, kuid Eestimaa maapäev lükkas taotluse tagasi: koole olevat niigi küllalt, pealegi kuuluvat nende asutamine kirikukoguduste kompetentsi. Kui 1783. aastal kehtestati

Balti kubermangudes asehalduskord, laienes G. Browne'i võim ka Eestimaale ning kooli-patent kehtestati ka seal.

Mõisakoolid allusid pastori ja kohaliku mõisniku kontrollile. Õppetöö kestis "mardi-päevast lihavõtte". Õpetati lugemist, katekismust ja võimaluse korral kirikulaule. Dis-tipliin oli range: sõnakuulmatuid karistati kepi ja vitstega, hernestele põlvili panckuga, joonlauaga sõrmedele lüües, lõunasöögita jätmise ja nurgas seismisega.

G. Browne'i patendiga pandi peamine vastutus koolide olemasolu ja käekäigu eest mõisnikele. Iga mõisnik pidi 5 adramaa kohta asutama kooli ja nõudma, et vanemad, kes pole võimelised oma lapsi kodus õpetama, nood kooli saadaksid. Ruumidena kasutati talumaju ja mõisate majapidamishooneid, näiteks rehealuseid. Täiendavate korraldustega kohustati mõisaid koolimaju ehitama, tõrkujaid karistati rahatrahviga. Kiriku võõrmündri kohustus oli laste kooliskäimist kontrollida ja puudujatest mõisnikule teatada; mõisnik pidi vanemaid karistama. Pastorite ülesandeks oli koole kord kuus kontrollida. Kodus õpetatavad lapsed pidid kord aastas (enne lihavõttepühi) pastori juures katsel käima.

Kooliõpetajaks määratud talupoja pidi mõisnik talvekuudeks teoorjusest vabastama. Vas-tavad normipäevad tuli lastevanematel mõisale hüvitada. Mõned õpetajad elatasid end kingsepa-, rätsepa- või mõne muu käsitöoga. Koolis hästi edasijõudvaid lapsi oli kombeks suunata köstrikooli, et neist kooliõpetajaid kasvatada. Sajandi lõpukümnenditel hakati kooliõpetajatele tasuma mõisnikelt antava maa ja lastevanematelt saadavate naturaal-andamitega. Sellega tõusis õpetaja pärisorjast talupojast mõnevõrra kõrgemale.

Esines juhtumeid, kus õpetajatena kasutati invaliide, kes füüsiliseks tööks ei sobinud. Näi-teks Räpina köstrikoolis olnud õpetajaks peaaegu pime kerjus, kes ise oskas vaevalt lu-geda. Kirikuvisitatsiooni ajal (1777. aastal) olevat tema tööga siiski üsna rahule jäänud.

Õppetööd koolis kirjeldab Browne'i kaasaegne, Põltsamaa pastor August Wilhelm Hupel järgmiselt. Algul loeb õpetaja kõigile õpilastele ette teksti piiblist, katekismusest või mõ-nest muust raamatust. Õpilased peavad loetut tähelepanelikult kuulama ja pärast sellest jutustama. Kes toime ei tule, sellele loetakse tekst uuesti. Mälu harjutamiseks lastakse mõned osad katekismusest pähe õppida. Sel ajal kui õpetaja aabitsaõppijatega tegeleb, õpivad teised iseseisvalt lugemist või kirjutamist (etteantud teksti najal). Enamarenenud õpilastel lastakse õigekirja harjutamiseks dikteeritud teksti järgi kirjutada.

Mõisnikud ei rutanud koolide asutamisega, kuna see nõudis lisakulusid. Kindralkuberner'i käsu täitmisest püüti mööda hiilida, tuues ettekäändeks koduõpetust. 1801. aastal oli luge-da oskavaid inimesi Eestis siiski 45%.

1787. aastal kehtestas Riia asehaldurkonna valitsus uue patendi, milles mainiti, et küla-ning kihelkonnakoolide (s.o mõisa- ja köstrikoolide) töö on paljudes kohtades täiesti seisma jäänud, kohati käib neis vähe lapsi, kohati on õpetajateks pandud kõlbmatud inimesed; mõnes kohas on kooli peetud saunas või muus suitsuhoones. Patendis nõu-takse koolide avamist, ruumide eest hoolitsemist ja nõuetele vastavate õpetajate tööle-rakendamist. Eriti kästi hoolitseda leerioptuse eest.

Kõrvuti mõisakoolidega oli rändõpetajaid, kes käisid külast külla ja kogusid õppivad lap-sed mõnda suuremasse tallu kokku. Rändõpetajate osatähtsus kasvas 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi algul, mil enamik mõisakoole likvideerus.

Lapsed, kes pärast mõisakooli lõpetamist edasi õppida tahtsid, saadeti kiriku juurde köstrikooli.

Andmed mõisa- ja köstrikoolide arvu kohta on puudulikud. 1786. aastal kontrolliti Eesti- ja Liivimaa koole. Selgus, et ainult väike arv lapsi käis koolis, enamik jäi koju kas jalatsite, rõivaste või kaasavõetava leivakoti puudumisel. Kooli osaks jäi peamiselt ettevalmistus leeriõpetuseks. Sellegipoolest märgitakse aruandes Eestimaal 223 mõisakooli ja 19 köstrikooli olemasolu, Liivimaa Eesti osas on vastavad arvud 300 ja 30. Neliteist aastat hiljem, 1800. aastal tuvastati Eestimaal ainult 35 kooli olemasolu. Õpilaste arvu kohta puudusid andmed. Koolivõrgu lagunemise üheks põhjuseks võis olla asjaolu, et talurahva elamistingimused muutusid sajandi lõpupoole raskemaks. Omapäraselt iseloomustas olukorda Koeru pastor Dietrich Georg von Mickwitz: "Mõisnikud kaebavad, et ei ole koolmeistreid, koolmeistrid kaebavad, et ei ole õpilasi, talupojad kaebavad, et koolmeistrid ei kõlba. Kõigil on õigus!"

Tööstuse ja kaubanduse areng ning järjest tugevnev haldusaparaat põhjustasid 18. sajandi lõpukümnenditel ja 19. sajandi algul Venemaal ulatusliku koolireformi. Austriast kohale kutsutud progressiivse pedagoogi Fjodor Janovitsch Jankovitschi juhtimisel koostati kava, mis 1786. aastal kehtestati kogu riigis, ka Baltikumis. Kava kohaselt avati kubermangulinnades ja teistes suuremates keskustes pearahvakoolid, väiksemates linnades alamrahvakoolid.

5-aastase kursusega pearahvakoolid sarnanesid gümnaasiumile, õpetati vene keelt, arvu- tamist, usuõpetust, joonistamist, ajalugu, geograafiat, geomeetriat, füüsikat, looduslugu ja arhitektuuri. Alamrahvakoolis kestis õpetamine 2 aastat; õpetati vene keelt, usuõpetust, arvu- tamist ja joonistamist. Õppekeeleks oli Venemaal vene keel, Eestis saksa keel, kus- juures vene keel oli kohustuslikuks õppeaineiks. Tallinnas oli erandina peale saksakeelse ka vene õppekeelega pearahvakool. Pearahvakoolides võis soovi korral õppida ka ladina keelt ja võõrkeeli. Kasvatustöös keelati kehalised ja häbistavad karistused, nõuti indivi- duaalset lähenemist õpilastele.

Eestis asutati pearahvakoolid peale Tallinna veel Tartus (asendas kroonu- ja linnakoole), Pärnus, Narvas ja Kuressaares (seniste triviaalkoolide baasil) ja alamrahvakoolid Valgas, Viljandis, Võrus, Narvas (vene õppekeelega), Põltsamaal. Tallinna ja Tartu pearahva- koolide lõpuklassis võeti õpetamise aluseks gümnaasiumi programm, et lõpetajad pää- seksid ülikooli. Pearahvakoolides valmistati ette ka õpetajaid alamrahvakoolidele.

See oli esimene katse kehtestada Venemaal ühtne hariduse korraldus. Paul I trooniletõusu järel (1796) asehalduskord likvideeriti ning pea- ja alamrahvakoolid kas likvideeriti või nad jäid majanduslikult kiratsema.

Aleksander I (tsaar 1801–1825) püüdis Venemaa valitsemist omamoodi uuendada. Kol- leegiumide asemele loodi ministeeriumid, sealhulgas ka haridusministeerium. Ministri kaudu allutati haridusala juhtimine otseselt tsaarile. Sellega muudeti koolide juhtimine mõnevõrra operatiivsemaks, vabastati äärmuslike reaktsioonilis-klerikaalsete ringkondade administreerimise alt.

Uue koolisüsteemi moodustamiseks loodi komisjon, mille sisuliseks juhiks oli Aleksander I kasvataja, Šveitsi liberaalne aadlik F. C. La Harpe. Töötati välja uus kooliseadus, mis lõplikul kujul kehtestati 1804. aastal. Riik jaotati kuueks õpperingkonnaks cesotsas kuraatoriga, kellele allusid kõik selle ringkonna koolid. Igas õpperingkonnas pidi olema ülikool ja gümnaasium 4–5-aastase õppeajaga, igas maakonnas kreiskool 3-aastase õppe- ajaga, igas kihelkonnas kihelkonnakool 3-aastase õppeajaga. Alama kooli lõpetamine an- dis õiguse astuda kõrgemasse.

Tartu ülikooli osa valgustusaegse Eesti koolihriduse arendamisel

Tartu ülikoolil oli oluline osa valgustusideede levitamisel Eestis. Eestile, eriti Tartule oli õnneks, et äsja troonile tõusnud noor tsaar Aleksander I laskis end Liivimaa aadlikel keelitada taastama ülikooli Tartus, hoolimata sellest, et eelmine tsaar Paul I oli otsustanud ülikooli avada Jelgavas. Vajalikud eeltööd olid seal juba tehtud ja 1801. aastal oli õppetöö algamas; osa õppejõude ja üliõpilasigi oli kohal. Juba teist korda oli Tartul ülikooli suhtes hea õnn. Küllap etendas oma osa ka rootsiaegse ülikooli tegutsemine Tartus.

Ülikooli õppekeeleks oli saksa keel; see võimaldas kutsuda õppejõude välismaalt, eriti Saksamaalt, mis tõstis ülikooli mainet. Neid tuli peamiselt Hallest, Jenast ja Königsbergist, kus valitsesid valgustusaegse ideed; nii kandus neid ka Tartu ülikooli.

Paari esimese aastakümne jooksul domineeris ülikoolis **Georg Friedrich Parroti** (1767–1852) mõju. Ta oli šoti-prantsuse päritolu*, sündinud Elsassis, ülikooli lõpetanud Stuttgardis. Aastal 1785 tuli ta Liivimaale koduõpetajaks, hiljem Liivimaa üldkasuliku ja ökonoomilise Sotsieteedi sekretäriks. 1802. aastal kutsuti ta Tartu ülikooli füüsikaprofessoriks, oli korduvalt rektor, valiti 1826. aastal Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks. Tal kujunes Aleksander I-ga isiklik sõprus, mis võimaldas ülikooli arengut positiivselt mõjustada, seda enam, et tema ettepanekul nimetas tsaar Tartu õpperingkonna kuraatoriks, ülikooli otseseks ülemuseks saksa progressiivse kirjandusvoolu “Torm ja Tung” peamise esindaja, Venemaa teenistusse tulnud Friedrich Maximilian Klinger (1752–1831). Õukonnas toetas Parrotit Aleksander I kasvatajaks olnud Šveitsi aadlik F. C. La Harpe (1754–1834).**

G. F. Parrot uskus inimkonna progressi, pidades teadust, eriti loodusteadust progressi põhiteguriks. Pärisorjust kritiseeris ta teravalt ja soovitas Aleksander I-l see Baltikumis kaotada. Piiblit pidas ta ilukirjanduslikuks teoseks, mis teenib tähelepanu oma lennuka stiiliga, kuid ei saa mingil juhul olla teaduse allikaks. Tervituskõnes Aleksander I-le, kui see külastas äsja avatud ülikooli, ütles Parrot, et ülikool püüab igati töötada kasuliku hariduse heaks. “Me töötame austada inimkonda tema kõikides klassides ja ükskõik missugusel kujul, vahet tegemata vaese ja rikka, väcti ja vägeva vahel, ja kui, siis vaid selleks, et pühendada vaesele ja väctile suuremat ja südamlikumat tähelepanu.” Pöördudes üliõpilaste poole, kutsus ta neid üles austama oma toitjaid, talupoegi. Tartu reaktiivsed professorid esitasid Senatile kaebuse, et G. F. Parrot õhutavate klassivaenu. Oli vaja tsaari isiklikku sekkumist, et kaebus “kalevi alla” matta.

Noorsoo kasvatamise probleemidest oli Parrot siiralt huvitatud. Oma tööd ülikooli koolikomisjonis pidas ta tähtsamaks kui professuuri. Teda kannustas tööle usk inimloomuse progressi, mis teostub hariduse ja kasvatustöö kaudu ning mille hingeks on õpetaja isik. Harva kuulevad õpetajad oma tööle nii lennukat hinnangut, pealegi nii kõrgest puldist, nagu lausus G. F. Parrot ülikooli koolikomisjoni esimehena Viiburi gümnaasiumi avamisel: “Ülimas ekstaasis seisan ma tõsise kooliõpetaja kuju ees /.../. Ainult siis, kui nooruk on meheks sirgunud, ilmneb temas teie töö kaunis saladus /.../. Tervete

* Mõned eesti kultuuriloolased peavad õigemaks G. F. Parrotit pidada prantslaseks ja tema nime hääldada Parroo. Parrot ise on eelistanud esimest varianti, näit venekeelses transkriptsioonis.

** La Harpe oli Šveitsis Helvetia vabariigi ajal valitsuse juht, J. H. Pestalozzi aga valitsuse häälekandja toimetaja. La Harpe hindas kõrgelt J. H. Pestalozzi pedagoogilisi võimeid ja soovitas ta kutsuda Tartus 1804 avatava gümnaasiumi direktoriks ning ülikooli koolikomisjoni nõunikuks. G. F. Parrot saatiski temale kutse ja sai esialgu nõusoleva, hiljem aga keelduva vastuse.

sugupõlvede avalik lugupidamine, ei, avalik austus ja tänu kaunistab teie vanadust ja ajendab pisaraid valama teie haua!“. Pedagoogikas ei pooldanud G. F. Parrot filantropistide kitsast praktitsismi, vaid asetas esiplaanile kasvandiku isiksuse kujundamise. Selleks on vaja teda austada ja anda talle võimalus ja vabadus oma võimeid tegelikus elus proovida ja arendada. Filantropistide liialdustesse kasvandikele iga tühise teene eest aumärke jagada suhtus ta eitavalt. Karistusi ei eitanud ta täielikult, kuid soovitas nendega liialdamist vältida. Isiksuse kõlbeline progress paneb aluse inimkonna humaniseerumisele. Sellepärast olgu kasvatus eesmärgiks vaba, autonoomse isiksuse kujundamine. Kasvataja ja kasvandiku vaheline suhe peab põhinema vastastikusel austusel. Kuna töö mõtestab inimese elu ja on tema eksistentsi aluseks, siis tuleb inimest tööks ette valmistada, elada võõra töö arvel on ebamoraalne.

Tartu tütarlastekooli avamisel peetud kõnes võttis G. F. Parrot kokku oma seisukohad naishariduse suhtes. Ta ei pooldanud mõlemale sugupoolele võrdse ja ühesuguse hariduse andmist. Tütarlapse tulevane ülesanne on olla abielunaine, ema ja kodukorrastaja. See määrab tema kasvatuslaadi ja sisu. Kuna naine kujundab kodu vaimse õhkkonna, tuleb talle anda ka sellekohane ettevalmistus; naiste siirdumist teadusale tulevat vältida. “Neiu, kes mapp käes, üliõpilastega koos loengule läheb ja siis ladinakeelse disputatsiooni järel doktorikraadi taotleb, on mulle vastumeelne”, ütles ta. Üldse ei pooldanud Parrot liialdamist teadusliku haridusega. “Ma häbeneksin, kui oleksin saanud ainult teadlasi ette valmistada, kuna tahtsin töötada, et Inimesi ette valmistada.”*

G. F. Parroti pedagoogiliste vaadete mõju oma aja koolidele ei piirdunud pidukõnedega. Ülikooli koolikomisjoni esimehena püüdis ta tervendada kasvatusõhkkonda gümnaasiumis ja kreiskoolides, eriti tõsta loodusteaduste õpetamise taset. 1815. aastal avaldas ta õpiku “Anfangsgründe der Mathematik und Naturlehre für die Kreisschulen”.

19. sajandi kahekümnendatel aastatel algas Venemaa hariduspoliitikas reaktsioon. Klinger vabastati Tartu õpperingkonna kuraatori ametist, F. C. LaHarpe läks tagasi Šveitsi, Jankevitsch de Mirijevo suri (1814), G. F. Parrot loobus tööst koolikomisjonis (1821), põhjendades oma sammu sellega, et järjest süvenev reaktsioon hariduse alal ei võimalda tal südametunnistuse kohaselt töötada; viis aastat hiljem lahkus ta ülikoolist üldse ja läks Peterburi Teaduste Akadeemiasse tegevliikmena tööle. Isiklikus suhtlemises Aleksander I-ga esitas ta rea ettepanekuid Eesti talurahvakoolide olukorra parandamiseks, ent ettepanekud ei leidnud tähelepanu. Varsti need suhted katkesid.

G. F. Parrotile seisis oma vaadete poolest lähedal **Johann Karl Morgenstern** (1770–1832). Temagi oli pärit Saksamaalt, sai filosoofilise hariduse Halle ülikoolis, töötas õppejõuna Halles ja Danzigis, kutsuti aastal 1802 Tartu Ülikooli professoriks. Valgustusfilosoofia pooldajana uskus ta hariduse kõikvõimsusse, pidas tähtsaks pidevat enesekasvatust üllaste eeskujude ja hea kirjanduse najal. Ühiskonda peaks valitsema liberaalne poliitika, kes laseb end juhtida teadlastel ja filosoofidel. Heast haridusest piisavat inimeste ja ühiskonnaelu parandamiseks. Eriti kõrgelt hindas ta klassikalise kirjanduse lugemise õilistavat mõju. Tütarlaste koolihariduses soovitas ta esiplaanile seada religiooni, eetika, käsitöö ja võõrkeeled.

Ülikooli koolikomisjonis oli J. K. Morgenstern põhiliselt gümnaasiumi- ja kreiskooliküsimuste referendiks, kuid tundis pidevat huvi ka rahvakoolide olukorra parandamise vastu.

* G. F. Parroti isiku ja tema pedagoogiliste vaadete kohta leidub lähemaid andmeid raamatus “G. F. Parroti 200ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale” (1967).

Ülikooli koolikomisjoni mõjusaks liikmeks oli ka **Johann Philipp Gustav Ewers** (1781–1830). Ta sündis Westfalenis, õppis Göttingeni ülikoolis usuteadust ja ajalugu, töötas esialgu Eestis (Väimelas) koduõpetajana, kutsuti seal 1809. aastal ülikooli, kus oli ajaloo-professor ja pikemat aega rektor. Koolikomisjoni liikmena tundis ta elavat huvi pedagoogiliste probleemide vastu. Avaldas rea ajalooteaduslikke uurimusi; neist tähtsam oli “Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland” (1806), kus paljastas eesti talurahva viletsat olukorda ja mõisnike omavoli. Sellega andis ta materjali Eesti ärkamisaja publitsistidele.

Pedagoogikat kui teaduslikku distsipliini Venemaa ülikoolides, sealhulgas ka Tartu Ülikoolis ei õpetatud. Seda loeti vaid üldharidusliku aiena paari nädalatunni ulatuses. Lugejaiks olid enamasti filosoofia professorid. 1807. aastal anti aine õpetada finants- ja kaubandusteaduste professorile, 1809. aastal aga üldajaloo professorile. Kõige pikemat aega õpetas pedagoogikat filosoofiaprofessor Gottlieb Benjamin Jäsche (1762–1839). Ta oli pärit Magdeburgist, sai hariduse Halle ülikoolis, õppetööd alustas eradotsendina Königsbergis I. Kanti juures. Ta jäi I. Kanti isiklikuks sõbraks ja pöödas tema vaateid ka Tartu perioodil. Uuris peamiselt panteismi, mille kohta avaldas 3-köitelise teose.

Pedagoogika õpetamisel kasutati Tartus peamiselt August Herman Niemeyeri õpikut “Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts” I–II. A. H. Niemeyer oli A. H. Francke lapselaps, veendunud pietist, professor Halle ülikoolis.

Tsaariaegse Tartu Ülikooli hiilgeajaks pedagoogika õpetamisel olid aastad 1845–1870, mil filosoofiat ja pedagoogikat õpetas Ludwig Strümpell. L. Strümpell oli Johann Friedrich Herbarti lähedane mõttekaaslane. Kuulsaks sai ta küll Leipzigi ülikoolis, pärast seda kui reaktioonilised professorid ta Tartust välja tõrjusid. Leipzigis rajas ta uue distsipliini: pedagoogilise patoloogia.

Innustatutena tema loengutest Tartus asusid eestlane Gustav Blumberg ja lätlane Atis Kronwald(s) tegema kodu-uurimistööd, juurutades seda ka kooliõpetuses.

Aastatel 1803–1804 kehtestati Venemaal, kaasa arvatud Balti kubermangud, uued kooli-seadused. Riik jaotati kuueks õpperingkonnaks. Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangud koos Viiburi kui luterliku kubermanguga moodustasid Tartu õpperingkonna eesotsas Peterburis asuva kuraatoriga.

Tartu ülikooli koolikomisjon koostas Eesti jaoks järgmise koolivõrgu kava: 2 gümnaasiumi (üks Tallinnas, teine Tartus) ja maakonnalinnades 11 kolmeklassilist kreiskooli igaüks 4 õpetajaga, mittetäielik kreiskool Paldiskis (vene õppekeelele), vene õppekeelele kreiskool Tallinnas ja Narvas, 15 elementaarkooli (ühe õpetajaga) väikelinnades. Koolides, kus erandit polnud ette nähtud, oli õppekeeleks saksa keel. Kreiskoolide õppeprogramm oli reaalkallakuga; lõpetajad võisid jätkata õpinguid gümnaasiumis. Elementaarkoolides õpetati usuõpetust, lugemist, kirjutamist, arvutamise algeid; lõpetajad võisid astuda kreiskooli.

Talurahva laste jaoks nägi plaan ette eestikeelsed külakoolid ja andekamatele jätkuks kihelkonnakoolid. Külakoolides planceriti õpetada katekismust, kirikulaule, lugemist ja algeist aritmeetikat, kihelkonnakoolides lisaks kirjutamist, arvutamist, põllumajandusega seotud looduslugu, isamaatundmist ja ristiust koos kõlblusega. Liivimaale (koos Läti osaga) nähti ette 122 ja Eestimaale 43 kihelkonnakooli. Talurahvakoolide õpetajate ettevalmistamiseks planeeriti üks seminar eesti, teine läti õppekeelele.

Kohalikud kiriku ja rüütelkonna organid olid kategooriliselt Parroti talurahvakoolide plaani vastu, kuna see nägi ette vastavate koolide allutamise ülikoolile. Küsimust arutati väga mitmel tasandil. Parrot pöördus isiklikult tsaari poole. Lõpuks jättis tsaar 1807. aastal esitatud plaani siiski kinnitamata. Niisuguste koolide asutamine jäeti kihelkondade vabatahtlikuks ürituseks.

Aastal 1820 asendati senine ühtluskooli põhimõttele tuginev koolisüsteem tsaari korraldusel seisusliku süsteemiga, mis nägi ette elementaarkoolid töötavale lihtrahvale, kreiskoolid käsitöölisele, gümnaasiumid aadlike, riigiametnike ja kõrgemate haritlaste lastele. Talurahvakoole see korraldus ei puudutanud.

Ülikooli koolikomisjoni progressiivsed taotlused jooksid tühja. Talurahvakoolid jäid endiselt kiriku ja rüütelkonna meelevalle alla. Parroti ulatuslikku kihelkonnakoolide plaani püüdsid realiseerida ainult mõned kohalikud pastorid oma kihelkonnas. 1804. aasta suhteliselt progressiivne ülevenemaaline ühtluskooli plaan varises kokku: 1820. aastal kehtestati taas igale seisusele oma koolitüüp – aadlile gümnaasium, keskkihtidele kreiskool, talurahvale valla- ja kihelkonnakool. Ülikooli koolikomisjon likvideeriti 1835. aastal.

Gümnaasiumi- ja kreiskooli õpetajate ettevalmistamiseks asutati ülikooli juurde Õpetajate ehk Pedagoogiline instituut (1808–1820), hiljem Pedagoogilis-filoloogiline seminar (1820–1855). Instituudis õppis 16 aasta jooksul 70 inimest, pedagoogilisele tööle läks neist 10. Seminaris õppis 35 aasta jooksul 117 inimest, pedagoogilisele tööle läksid üksikud. Gümnaasiumides ja kreiskoolides töötasid enamasti ilma pedagoogilise hariduseta isikud.

1857. aastal ülikooli koolikomisjon likvideeriti ja ülikoolil ei jäänud enam ühtki õpetajate koolitamist reguleerivat organit.

Kuna 1803.–1804. aasta koolireform Eesti talurahvakoolide olukorda ei parandanud, asusid mõned filantroopiliselt meelestatud pastorid omal algatusel kihelkonnakoole rajama. Eeskujuks olid A. H. Francke õppeasutused Halles ja tšehhi industriaalkoolid, kus õpilased pidid õppimiskulud füüsilise tööga tasuma.

Kõige silmapaistvamaks ürituseks sel alal oli Kanepi pastori Johann Philipp Rothi (1754–1818) poolt 1804. a asutatud kihelkonnakool poistele. 1811. a asutas ta kodukihelkonnas analoogilise kooli ka tütarlastele. Neisse koolidesse võeti 12–18-aastaseid lapsi. 3 päeva nädalas õpiti, 3 tehti tööd (põllutöö, puutöö, korvipunumine, raamatute köitmine, tütarlapsed põimisid õlgedest kübaraid). Peale lugemise ja kiriklike ainete õpetati kirjutamist, aritmeetikat ja geograafiat. Õpetus ketis 3 aastat. J. Ph. Rothi surmaga katkes nende koolide tegevus.

Pastor Chr. R. Richter asutas 1805. aastal kihelkonnakooli Viljandis. Kool töötas lastevanemate kulul. 1807. aastal oli seal õppimas 26 poissi 7–16 aasta vanuses. Kui kaua kool töötas, pole teada. 1810. aastal on eestikeelne rahvakool olnud ka Võrus.

Uut tüüpi kihelkonnakoolide asutamise kavatsusi oli mitmes teiseski kihelkonnas, kuid pole andmeid, et neid kavatsusi oleks ulatuslikult realiseeritud.

Et rahvakoolid töötaksid edukalt, oli neile vaja õpetajaid. Mõne pietistlikult meelestatud pastori katsed omal käel õpetust jagada ei andnud mainimisväärsed tulemusi. Nüüd, 19. sajandi algul taolised katsed kordusid ja omandasid kohati reaalsema kuju.

Otto Wilhelm Masingu Lüganusel pastoriks oleku ajal, 1788–1795, võttis ta kaks eesti talupoissi enda juurde, et nendest õpetajaid koolitada. Tema kaugemaks plaaniks oli õpetajate seminari asutamine. Plaan ei leidnud võimude toetust ja jäi realiseerimata.

Pärnu pastor Johann Heinrich Rosenplänter (1782–1846) võttis 1804. aastal oma koguduse juurde 4 poissi, et nendest 3 aasta jooksul õpetajad koolitada. Õpingute kõrval tegid õpilased käsi- ja aiatööd. J. H. Rosenplänter nimetas oma ettevõtmist Eesti Koolmeistrite Kooliks. Kuna ürituse kulud jäid ainult J. H. Rosenplänteri kanda, lõpetas ta selle esimese lennu ellusaatmisega. Samasugust tööd tegi Rosenplänteri kõige silmapaistvam kasvandik Abram Holter, töötades õpetajana Saugal (1820–1851).

Üsna originaalse ettepanekuga õpetajate ettevalmistamiseks esines Virumaal Kodila, hiljem Kandle ja Saka mõisa omanik P. F. Löwis of Menar. Ta kirjutas, et on masendav näha, kuidas ühiskonda kandev seisus (talurahvas) on hariduslikult nii madalal tasemel. Senised külakoolid ei vääri oma õppetöö taseme ja laadi poolest tõelise kooli nimetust. Parandust tooksid ajakohase ettevalmistusega õpetajad. Selleks on vaja mõnes riigimõisas ja selle kulul avada õpetajate seminar. Seminaris õppimine tuleks ühendada praktilise tööga. Õpetada tuleks usuõpetust (vabana dogmadest), loodusteadust, talurahvast puudutavaid seadusi, arvutamist, kirjutamist, kirikulaulu, vene keelt, õpetamise metoodikat ja praktilist põllumajandust (humalate kasvatamist, mesilaste pidamist, aiandust, loomakasvatust). Õpetajateks tuleks kutsuda kolm asjatundjat, direktoriks osav ökonoom. Seminari õppejõude tuleks teaduslikult 3–4 aastat ette valmistada ja seejärel saata pooleteiseks aastaks Johann Heinrich Pestalozzi juurde ennast täiendama. Ka talurahvas võiks osaleda seminari ülalpidamises, tasudes igalt kihlusest 15 ja ristselt 10 kopikat, mis annaks keskmiselt 1000 rubla aastas. Õpilaste arv seminaris võiks olla 50 ümber, esimesel kursusel 20, teisel ja kolmandal kummalgi 15. Õppeaeg seminaris võiks kesta 5 aastat. Õppekeeleks olgu eesti keel. Autor saatis oma projekti 1809. aastal Eestimaa kindralkubernerile. Projekt võeti vastu irooniaga ja esialgu seda käiku ei antud.

1817. aastal on Eestimaa kuberner parun Üxküll siiski teinud ministrite nõukogule ettepaneku osta Kodila mõis riigile ja rajada sinna riigi kulul seminar. Ettepanek lükati tagasi ja õpetajate ettevalmistamine soovitati korraldada kohalike tulude arvelt.

Kolm aastat varem, 1814, on kindralkuberner prints August keisrile ette pannud saata neli noormeest Peterburi, kus J. H. Pestalozzi endine kaastööline J. Muralt oli rajanud saksa õppekeele kooli. Aasta pärast tulnuks need poisid saata Preisimaale mõnda J. H. Pestalozzi vaimus töötavasse kooli praktikale ja seejärel uuesti aastaks J. Muralti juurde oma metoodikat viimistlema. Niiviisi olnuks võimalik poistest kasvatada Tallinnasse planeeritud seminarile õppejõude. Ka selle plaani lükkas tsaar tagasi.

Umbes samast ajajärgust on teada, et õpetajate seminari, mille ülalpidajaks oleks rüütelkond, kavandas ka Eestimaa rüütelkonna koolivalitsuse juhataja Christoph Adam von Stackelberg (kusjuures seminari õpetajaks nähti ette Fr. R. Kreutzwald), kuid rüütelkonna enamiku vastuseisu tõttu jäi ka see plaan realiseerimata. Vallakooliõpetajaid soovitati valmistada kihelkonnakoolides, kus pastor võiks igal nädalal anda 4 näidistundi.

Teoks sai ülikooli koolikomisjoni poolt koostatud plaan asutada seminar kihelkonna- ja elementaarkooliõpetajate ettevalmistamiseks. Kuna Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadusega omandas kihelkonnakool talurahvakoolide süsteemis kindla koha ja linnades töötas elementaarkoole, muutus õpetajate koolitamine ülimalt aktuaalseks. Kooskõlas ülikooli koolikomisjoni otsusega 1820. aastast avas Liivimaa rüütelkond 1828. aastal Tartus

vastava 2-aastase kursusega (pikendati hiljem 3-aastaseks) seminari. Seminari õppekeeleks oli saksa keel ja ta pidi rahuldama kogu Liivimaa vajadusi. Seminar töötas heal tasemel ja andis kihelkonna- ja linnakoolidele häid õpetajaid. Kahjuks jäid Eesti vallakoolid kauaks ajaks ilma süstemaatiliselt ettevalmistatud õpetajateta.

Valgustusliikumine avaldas pedagoogilise mõtte arengule Eestis väga suurt mõju. Juba 18. sajandi valgustajate kirjutised ja sõnavõttud õõnestasid feodalismi, eriti Balti mõisnike suhtumist eestlaste hariduspüüetesse. Tekkis asjalikke ja heal tasemel olevaid koole eesti lastele ning ilmus kasulikku õppekirjandust, mis võimaldas õppetöö taset tõsta.

Eriti kõrgelt tuleb hinnata Tartu Ülikooli osa eesti rahva kultuuritaseme, iseäranis kooli-hariduse taseme tõstmisel. Mitmed õppejõud eesotsas G. F. Parrotiga olid eesti rahvaga otsesidemetes ja rõhutasid tema lülitamist haridusprotsessi. Ehkki keelebarjäär valmistas raskusi ja feodaalkorra kaitsjatel õnnestus mõningad Parroti taotlused (näiteks rahvakoolide võrgu kehtestamine) nurjata, oli ülikoolil siiski oluline ja kestev mõju eesti rahva arengule.

EESTI RAHVUSLIKU EELÄRKAMISE PEDAGOOGILINE PANUS

Uus ajajärk Eesti talurahvakooli arengus

19. sajandi alguseks oli G. Browne'i määrustega loodud mõisa- ja köstrikoolide võrk lagunenu. Eestimaa kubermangus oli 1816. aastal alles vaid 21 talurahvakooli.

Selles, et talurahvakoolid tuleb asutada, polnud pärast pärisorjuse kaotamist mingit kahtlust. Tekkis vaid lahkarvamusi, kelle meelevalda alla nad peaksid jääma. Kuna talurahvaseaduste koostamine kuulus rüütelkondade kompetentsi, püüdsid nemad sõnastada ka koolide kohta käivad seaduse osad.

Eestimaa kubermangus jäi talurahvakoolide asutamise ja valitsemise kohta käiva osa sõnastamine 1816. a seaduses rüütlitest koosneva komitee hooleks. Konsistoorium esitas oma projekti rahvakoolide korraldamise ja kooliõpetajate ettevalmistamiseks seminari asutamise kohta. Seaduse koostajad seda projekti arvesse ei võtnud ja nad jäid seniste mõisakoolide põhimõtete juurde, mille kohaselt igas mõisas, kus töötab vähemalt 75 meeshinge, tuleb asutada kool, et lastele õpetada lugemist, arvutamist ja katekismust. Palka maksku kooliõpetajatele vald (mõisakogukond), muud materiaalsed kulud kannaks mõis, lastevanemad hüvitagu kooliõpetaja tööd omapoolsete tasudega natuuras. Õppe-ringkonna kuraator Lieven arvas, et piisab, kui kool asutada 150 meeshinge kohta ja kooliõpetajate ettevalmistamine jätta iga pastori isiklikuks ülesandeks. Hoolimata konsistooriumi vastuseisust ühines Haridusministeerium kuraatori seisukohtadega. Paljude vastuolude tõttu direktiivorganites kulges rahvakoolide asutamine Eestimaa kubermangus aeglaselt.

Hoopis põhjalikumalt käsitleti kooliküsimusi Liivimaa 1819. aasta talurahvaseaduses (§516 ja §517). Seda peetakse tookordse koolisõbraliku kindralsuperintendendi Karl Gottlieb Sonntagi (1765–1827) teeneks. Seadus nägi ette kaheastmelise talurahvakooli: vallakooli ja kihelkonnakooli. Mõisakoolide asendamine vallakoolidega vähendas mõisnike kohustusi koolide ülalpidamisel, veeretask need vallarahva kanda, nagu kihelkonnakoolidegi kulud.

Seadusega määrati, et vallakoolid tuleb asutada vähemalt 500 ja kihelkonnakoolid vähemalt 2000 meeshinge kohta. Lapsed olid kohustatud alates 10. eluaastast koolis käima või kodus õppima, kuni pastor nad sellest kohustusest vabastab. Kodusõppijad olid kohustatud kord kuus oma õppeedukust kooliõpetajale näitama. Koolis oli kohustus õpetada lugemist, katekismust ja kirikulaule. Koolitöö pidi kestma mardipäevast 10. märtsini, töö kontrollimine oli pastori ülesandeks, soovi korral võis seda teha ka mõisnik. Kooliõpetaja ametissemääramine kuulus mõisniku kompetentsi, kusjuures tuli arvestada ka pastori arvamusega. Kihelkonnakooli õpetaja määras pastor, õpetajaks võis olla ka kohalik köster. Kihelkonnakoolis oli kohustus õpetada kirjutamist, arvutamist, katekismust, kirikulaulu ja vestelda kõlbelise käitumisega seotud küsimustes. Seadus soovitas pastoritel kooliõpetajaid juhendada ja näidistunde anda.

Koolide tegelik asutamine kulges nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis aeglaselt. Peale talurahva kehvuse pidurdasid seda ka asjasse sekkuvate võimukandjate vastuolud. (Põld 1933). Need vaibused, kui sajandi keskpaiku rakendati tööle talurahvakoolide stabiilsed juhtimisorganid. Liivimaal kujunes rahvakoolide valitsemine koolinõunik Karl Christian Ulmanni

ettepanekul kolmeastmeliseks. Kõige madalamaks üksuseks oli kihelkonna koolivalitsus, kuhu kuulusid kirikueestseisja (mõisnik), kohalik pastor ja talurahva esindajana üks kihelkonnakohtu liikmetest. Kreisi maakoolivalitsuse koosseisu kuulusid üks kirikueestseisjatest (mõisnik) juhatajana, kaks rüütelkonna määratud ilmalikku liiget, kaks konsistoriumi määratud pastorit ning ülem-maakoolivalitsuse määratud koolinõunik. Kolmandaks astmeks oli maakoolivalitsus, kuhu kuulusid kreiskoolivalitsuste esimehed, kindral-superintendent ja koolinõunik, soovitavalt ka juriidilise haridusega sekretär. Eestimaa kubermangu talurahvakoole juhtis analoogiline organ, puudus vaid talurahva esindus kihelkonnakooli valitsuses.

Koolide ja õpilaste arvu kasvule aitasid kaasa kaks tegurit: vennastekoguduste (hernhuutluse) mõju ja õigeusu koolide tekkimine. Talurahva majanduslik viletsus suurendas poolehoidu usuvendadele, kes oma ideede levitamiseks kasutasid koolides õpetatavat lugemis- oskust. 1839. aastal arvati Eestis olevat ca 74 000 hernhuutlast.*

1840. aasta paiku algas eestlaste massiline astumine mõnikord vene usuks nimetatud kreeka-õigeusku. Sellega seoses andis tsaarivalitsus korralduse rajada õigeusu kirikute juurde 4 õppeaastaga kihelkonnakoolid ja valdadesse 2–3 õppeaastaga abikoolid. Neis koolides pandi erilist rõhku vene keele õpetamisele. Oli õigeusu kihelkonnakoole, kus kogu õppetöö toimus vene keeles.

Eesti maarahva majandusliku ja õigusliku olukorra paranedes kasvas ka koolide arv. Kui 1834. aastal töötas Eestis ainult 580 valla- ja mõisakooli ning 13 kihelkonnakooli, siis 1858. aastaks oli nende arv oluliselt kasvanud. Talurahvakoolide arvu kohta 1859. aastal leiame alljärgneva tabeli raamatust “Eesti kooli ajalugu” I (1989):

Talurahvakoolide arv 1859. aastal.

Kooli tüüp	Koolide arv Eestimaa kubermangus	Koolide arv Liivimaa kubermangu Eesti osas	Koole kokku	Õpilaste arv
Luteriusu vallakoolid	213	649	862	30449
Õigeusu abikoolid	-	131	131	5988
Luteriusu kihelkonnakoolid	2	46	49	575
Õigeusu kihelkonnakoolid	-	51	51	888
Kokku	215	877	1092	37900

Kahjuks ei peegelda toodud arvud koolides tehtava töö sisu ja taset.

Õppetöö taseme tõstmist pidurdas ettevalmistusega õpetajate puudumine. Koolilembene kindralsuperintendent K. G. Sonntag esitas 1821. aastal seminaride asutamise plaani. Rüütelkond tõrjus selle tagasi, ka õpperingkonna toleaeagne kuraator Karl von Lieven oli esitatud plaani vastu. 1834. aastal tõstis tookord alles pastorina töötav K. Ulmann Liivimaa sinodil üles õpetajate seminaride asutamise vajaduse, et parandada rahvakoolide väga

* Hernhuutlaste hulgas valitsus kiriku ja mõisnike vastane meeleolu. Huvitavaid fakte selle kohta leidub Palamuse kiriku raamatutes. Pastor L. Kolbe leiab, et köster Silla Hindrik on Nava palvemajas sündmatult esinenud; ta vahistatakse ja palutakse kubeneri Hindrik maalt välja saata, mis ka teostub (1824. aastal). 1853. Aastal vallandatakse koolmeister Mart Reineller, kes on silmapaistev hernhuutlane ja pastori kirja saatnud, kus esineb lauseid, nagu: “Sina oled kirja õppinud, aga kurat teab õigest usust enam kui sina /.../. Õpetajad on mõisnikkude püksitaskus, nõnda koolmeistrid teie püksitaskus /.../. Vendade kogudusele peab see viis jääma, et Jeesuse armuõpetust ilma palgata kuulutavad. Musta kuue mehed ei võta sulgegi kätte, enne kui kross näpuvahel...” (RAA f. 1261, n. 1, 2. 30).

madalat taset. Sinod pidas vajalikuks ühe läti-, teisi eestikeelse seminari asutamist. Paraku lükkus selle vajaduse rahuldamine aastakümneteks edasi. Vallakoolide õpetajate ettevalmistamise ülesanded pandi esialgu kihelkonnakoolidele. Läti koolid panid lootused praost Carl Ferdinand Walteri initsiatiivil ja Jānis Cimze juhtimisel Valmieras asutatud seminarile (1839. a esialgu kihelkonnakooli kujul). Pärast seminari toomist Valka (1849) said seal hea pedagoogilise hariduse ka sadakond eestlast. (Valga seminaril peatume lähemalt seoses rahvuskooliga.)

Üldiselt jäi vallakooliõpetajate ettevalmistamine Lõuna-Eestis peamiselt kihelkonnakoolide hooleks. Eriti paistsid selle poolest silma Laiuse, Torma, Põlva, Sangaste, Palamuse kihelkonnakoolid. Silmapaistvaid õpetajaid tuli ka Simuna (Põhja-Eesti) kihelkonnakoolist. Heal tasemel töötanud Laiuse kihelkonnakool üksi andis aastatel 1822–1846 46 külakooliõpetajat. Üldse andsid kihelkonnakoolid Liivimaal umbes 75% algkooliõpetajatest.

On teada ka paari eraseminari olemasolu. Hellenurmes töötas aastatel 1821–1845 Christian Friedrich Schmidt juhtimisel hernhuutlik kool-seminar, kus koolitati vennastekogudusele jutlustajaid ja kooliõpetajaid. Õpetati lugemist, laulmist, joonistamist, orelimängu ja saksa keelt. Türil on lühemat aega töötanud Woldemar Eugen Grohmanni juhitud koolmeistrite kool, kus 1839. aastal oli 11 õpilast. Järva-Jaani koguduse pastor F. T. Gebhardt on oma kihelkonna algkoolide jaoks omal kulul Puki karjamõisas kolm aastat “seminari” ülal pidanud, kus ta peamiselt ise õpetajaks oli.

Üldtuntud on Rosenplānteri kool Pärnus ja selle jätk Holteri juhtimisel Saugas.

Põhja-Eestis asutasid 12 Järvamaa mõisnikku 1837. aastal Ataste karjamõisas vallakooliõpetajate seminari. Korraga võeti õppima 12 noormeest, õpingud kestsid 3 aastat. Juhatajaks kutsuti Johann Reinhold Jürgens. 18 aasta jooksul andis seminar umbes 70 lõpetajat. 1854. aastal kolis seminar rendilepingu lõppemise tõttu Märjamaa kihelkonda Kuudale, kus haridussõbralik mõisnik C. A. Stackelberg kinkis koolile vajaliku maa. Seminar likvideeriti 1887. aastal, kui algas koolide venestamine. 18 lendu andsid umbes 270 lõpetajat. Juhatajaks oli Atastel tööd alustanud K. Koch. (Neumann 1928).

Aastatel 1844–1863 töötas ka kolmeaastase kursusega seminar Läänemaal Jädiveres. Seminar lõpetas tegevuse õpilaste vähese arvu tõttu. Lõpetajaid oli arvatavasti 73. Juhatajaks oli esialgu Berend Gildeman, aastast 1851 Johann Heinrichsen.

Mainitud seminarid said toetust Eestimaa rüütelkonnalt, suurem osa õppimiskuludest tuli kanda õpilastel, kellel kulus palju aega majanduslikult tasuvale füüsiliselt tööle. Omanud teadmiste tase jäi madalaks, mõnikord polevat küündinud isegi kihelkonnakooli tasemeni. Jäljed, mis nad eesti pedagoogilise mõtte arengusse jätsid, olid suhteliselt kesised. Entusiast C. A. Stackelbergil kärbiti tiivad kohe tema püüdluste alguses (1820. aasta paiku).

Õpetajate koolitamiseks rootsi õppekeelele algkoolidele avati 1873. aastal seminar Noa-rootsis (Paslepas). Seminari hinged oli Rootsist saadetud misjonär T. E. Thoren. Kulud kaeti Rootsilt saadud toetusega. Kursus kestis 3 aastat. Õpilasi võeti vastu iga 3 aasta järel. Kahe lennuga oli vajadus kaetud ja mindi üle õpetamisele eesti keeles. 1887. aastal lõpetas seegi seminar tegevuse seoses koolide venestamisega.

Ülikooli koolikomisjoni teeneks oli saksa õppekeelele elementaarkooliõpetajate seminari avamine Tartus (1829–1889). Seminari pidas ülal Liivimaa rüütelkond. Siin õppisid kuni

1870. aastani peamiselt saksa ja läti rahvusest noormehed, kes asusid tööle väljaspool Eestit. Siin õppisid järgmised Eesti silmapaistvad pedagoogid: G. Blumberg (1834–1892) lõpetas seminari 1854. aastal, paistis silma teosega “Juhataja kodu- ja isamaa tundmisele” (1871); Friedrich Kuhlbars (1841–1924) lõpetas seminari 1861. a, töötas pikemat aega algkooli õpetajana ja juhatajana Viljandis, paistis silma õpikute autorina ja luuletajana; J. Pärn (1843–1916) lõpetas seminari 1869, töötas mitmes Eesti kihelkonnakoolis, paistis silma kirjanikuna ja raamatu “Mõistlik majapidaja ja laste kasvataja” (1869) autorina. Seminari õppejõuks oli mõnda aega (1867–1873) läti rahvusliku liikumise aktivist A. Kronvalds. Õpilaste arv kõikus 40–50 vahel. Eesti keelt ei õpetatud.

Õppetöö kihelkonnakoolis kestis 2, kohati ka 3 aastat, lisaks algkoolis omandatule õpetati kirjutamist, arvutamist, enamasti ka geograafiat ja looduslugu koos tervishoiuga. Mõnes kihelkonnakoolis, näiteks Laiusel käsitleti ka õppetöö metoodikat ja kasvatusküsimusi. Oli kihelkonnakoole, kus pastori survele õpetati kolmandal aastal ka saksa keelt või toimus kogu õppetöö lõpuklassis saksa keeles. Oli selliseidki koole, kus õppetöö toimus ka suvekuudel, et õpilased õpiksid põllutööd. Mõnes kihelkonnas, näiteks Palamusel katkestati õppetöö mitmeks aastaks, kui lõpetanutele kihelkonnas enam tööd ei leidunud.

Kihelkonnakooli lõpetanuid rakendati eelkõige algkooliõpetajate, vallasekretäride, köstrikena. Nad olid oluliseks täienduseks eesti haritlaskonnale ja aitasid kujundada eestlaste rahvuslikku meelsust.

Põhja-Eestis alustasid kihelkonnakoolid tegevust alles 1875. aasta kooliseaduse alusel.

1851. aastal kehtestas Liivimaa ja 1867. aastal Eestimaa koolivalitsus kindlad nõudmised ja juhendid õpetaja isiku, õppetöö sisu ja meetodite kohta.

Õpetajate tase oli kaua aega väga madal, iseäranis enne seda, kui seminarid ja kihelkonnakoolid korrapäraselt tööle asusid. 1822. aastal kirjutatakse Palamuse koguduse visiiditatsiooniprotokollis, et kihelkonna 13 õpetajast oskab lugeda väga hästi 1, hästi 12; kirjutada oskab hästi 7, kuidagimoodi 3, ei oska 3; arvutada oskab vähesel määral 6, ei oska 7; laulda oskab hästi ja väga hästi 9, rahuldavalt 4. Õpetajaameti kõrval on üks rätsep, teine kingsepp, kolmas treial, neljas püttsepp, viies tisler, ülejäänud ei oska mingit käsitööd. Pastor kurdab, et kihelkonnakooli ei saa avada enne, kui kirjaoskamatu köster kõrvaldatakse. Samal aastal kirjutab O. W. Masing oma ajalehes, et Tartu praostkonnas on ainult 5–6 koolmeistrit, kes oma ametisse kõlbavad. J. Kõpu andmetel on Tartu- ja Võrumaal kolmekümnendatel aastatel 317 õpetajast ainult 56 ise õpetust saanud, 256 aga mitte mingisugust.

1851. aastast alates hakati õpetajatelt nõudma, et nad oskaksid selgesti lugeda, kirjutada, arvutada ja laulda, tunneksid katekismust ning piiblilugusid. Õpetajaametisse astujatelt nõuti seminari lõputunnistust, kihelkonnakooli lõpetanutelt kohaliku koolivalitsuse ees eksami sooritamist.

Kui madalale õpetaja tegevus mõnikord langeda võis, on kirjas J. Illaku koostatud Neeruti kooli ajaloos: “Esimene nõnda nimetatud koolmeister ehk õigem ütelda palvetunni pidaja oli üks Kusta, kes kott pime oli aga ise on laulnud ja teine, kellel pürruga tuld näidati oli jutluse lugia /.../. Kolmas oli Peeter Kruuse, sellele peame juba koolmeistri nime andma, sest temal oli mõni päev 6 kuni 10 last koolis keda ta kingsepa töö laua juurest lugema õpetas /.../. Karl Ütsi aigu (1857–1871) käisid lapsed veel iga nädala üksainuke päev – see oli neljapäeval – kooli, aga siis hakati juba nõudma, et ka teine päev veel lapsed kooli

tuleks ja koolmeister manitses lapsi et tulge ikka homme ka kooli /.../. Lugemise õpetamisel võeti tarvitusele Jakobsoni kooli lugemise raamat sest seni ajani oli uus Testament koolis lugemise raamatuks olnud, kust lapsed 20 kuni 50 last ühe korraga kooris lugesid, mis nagu kabusta pea keemine kuulda oli, niisama oli lugu ka Piibli loo küsimiste ja kostmisega nagu keegi keega mesilaste taru külge koputaks.” (Illak 1910).

Eesti koolmeistrite tegevuses oli ka positiivseid külgi, mis meie rahvuslikku kultuuri rikastasid. Eriti positiivselt on märgitud nende muusikalembust, mis tuli kasuks meie laulukultuuri arengule. Sellele pani aluse kirikulaulude kohustuslik õpetamine, kuid rahvustunde süvenedes hakkasid paljud õpetajad omal initsiatiivil ka ilmalikke laule õpetama ja laste laulupidusid korraldama. Esimene teadaolev laste laulupidu toimus 1855. aastal Põlvas köster-kooliõpetaja D. Donneri algatusel. Hiljem toimus neid üsna mitmes kihelkonnas. 1869. aasta üldlaulupeol oli õpetajatel endil tähtis koht (ligi pool lauljatest). Eesti rahvaliku muusikakultuuri arengule aitas tõhusalt kaasa Valga seminaris J. Cimze käe all saadud koolitus.

Pärast 1851. aasta koolidirektiive hakkasid mõned maakonna koolivalitsused pastoritelt nõudma, et need astuksid samme kooliõpetajate edasiharimiseks, näiteks õpetajate konverentside, kihelkondlike laulukooride ja muude taoliste ürituste organiseerimise teel. Palamusel näiteks organiseeris pastor 1852. aastal kihelkonna koolivalitsuse kaasabil kooliõpetajate edasiharimiskursuse, kus peamiseks lektoriks oli köster Michael Heinrich Nyländer. 1858. aastal korraldati 3–4 nädala jooksul koolides näidistunde, kusjuures tunnis esinenud tugevad ja nõrgad küljed kõstri arutati juhtimisel läbi.

1867. aastal arvas Tartu-Võru maakoolivalitsus, et paljudes koolides toimub õppetöö ilma kindla süsteemita. Koolidele saadetud ringkirjas soovitati kuuetunnilise tööpäeva puhul kinni pidada järgmisest tunniplaanist:

kella 9–10 katekismus ja lugemine;
10–11 ilu- ja õigekiri;
11–12 veerimine ja lugemine;
12–1 lõunavahe;
1–2 piiblilugu;
2–3 arvutamine;
3–4 laulmine.

Õppetöö sisu valikul olid õpetajad sageli jäetud omapead. 1819. aasta Liivimaa talurahvaseadus nägi ette ainult lugemise, katekismuse ja kirikulaulu õpetamist. Mõned eesrindlikud õpetajad õpetasid omal algatusel ka kirjutamist, üsna vähesed arvutamist. Sajandi keskpaiku hakati neid aineid lastevanemate soovil rohkem õpetama, kuid kõik olenes kohalikust kooliõpetajast. Isegi eesrindlikus Palamuse kihelkonnas said 1850. aastal ainult 90 kooliõpilast õpetust kirjutamises ja 32 arvutamises. 1866. aastal muutis Palamuse kihelkonna koolivalitsus nende ainete õpetamise kõikides vallakoolides kohustuslikuks; poistele tuli õpetada ka võimlemist, tütarlastele selle asemel käsitööd. Mõned koolid ei tulnud isegi lugemise õpetamisega toime. 1855. aastal Eestimaa kubermangus nekrutiks värvatud poistest oskas lugeda ainult 58,8%, kirjutada 5,5%. Liivimaal õpetati kirjutamist 42,4% algkoolides, kuid ainult üksikutele õpilastele. Vähestes koolides õpetati mõnelele õpilasele ka arvutamist.

1851. aastal Liivimaal ja 1867. aastal Eestimaa kubermangus kehtestatud koolidirektiividega paranes õppetöö olukord. Õppeaasta kestuseks määrati senise 4 kuu asemel 6

kuud (15. oktoobrist 15. aprillini). Kirjutamise ja arvutamise õpetamine muudeti valla-koolides kohustuslikuks, ehkki leidis õpetajaid, kes sellega toime ei tulnud. Õpetatud Eesti Seltsile aruande esitanud 642 koolist teatasid 50, et neil kirjutamist ei õpetata, 71 kooli teatasid arvutamiseõpetamise puudumisest. L. Andreseni andmetel õppis 1867/68. õppeaastal Põhja-Eesti vallakoolides kirjutamist keskmiselt 20% ja arvutamist 15% õpilastest.

Õpetamise meetodite valikuks olid õpetajatele jäetud vabad käed. Mõned õpikute autorid (G. G. Marburg, K. E. Berg, O. W. Masing jt) andsid sissejuhatuses õpetajale meetoodilisi juhatusi õpiku rakendamise kohta. Harva osutas mõni pastor või köster õpetajale meetoodilist abi. Laiuse kihelkonnast on teada, et 1837. ja 1838. aastal saatis pastor H. G. Jannau oma kihelkonna kooliõpetajatele juhendi, kuidas lapsi õpetada. Ta soovitas õpilased jaotada kolme rühma: aabitsaõppijad, veerijad ja lugejad. Esimestega tegelegu peamiselt õpetaja ise, teises ja kolmandas rühmas õpetagu arenenumad ja vanemad õpilased nooremaid ja mahajäänumaid. Seejuures kirjeldab Jannau Bell-Lancasteri meetodit ja soovib seda rakendada vanemates rühmades. 1851. aasta instruksioonis anti soovitatava meetodi lähem kirjeldus.

Sügisel, õppetöö algul tuli õpetajal koostada üksikasjalik tööplaan kogu õppeaastaks. Kohati nõuti selle esitamist pastorile või kihelkonna koolivalitsusele. Õppetöö tuli planeerida neljale esimesele nädalapäevale.

Iga kuu esimesel reedel soovitati õpetajal järgemööda taludes käia laste kodus õpetamist kontrollimas ja juhendamas. Järgmisel reedel tuli kutsuda kooli kordusõppusele need, kes olid koolist lahkunud. Pühapäeviti pidi üks kihelkonna koolmeistritest oma õpilastega kirikus laulmisega jumalateenistust toetama. Laupäev jäeti õpetajale vabaks oma kodusteks töödeks.

1851. aasta koolidirektiivid määrasid ka õpilaste teadmiste hindamise. Õpetaja otsustada jäi, kas teha seda sõnades või numbritega, kolmes või viies astmes. Enamasti nägi see välja nii: hea (1), keskmine (2), halb (3). Hiljem hakati eelistama viieastmelist ja vastupidise skaalaga hindamist: väga sant (1), sant (2), läheb korda (3), kaunis hea (4), väga hea (5). Mõnikord leiti ka, et ei mõista midagi (0).

Karistustest oli 1819. a talurahvaseadusega lubatud vitsa ja muude kergete kehaliste karistuste tarvitamine koolis. 1851. aasta instruksiooniga need keelati. Äärmisel juhul oli õpetajal lubatud pöörduda pastori poole, kes aitaks karistuse küsimuse lahendada. Kooliõpetajale jäi õigus rakendada karistusi nagu laisused, nurka seisma või põrandale istuma panek, lõunasöögita jätmine (ühiselamus), pärast tunde kooli jätmine või puhkepäeval kooli kutsumine; oli koole, kus õpetaja kohustas õpilast karistusena kandma jesuiitide poolt kasutatud "eeslipead". Üldiselt hakati alandavatesse ja solvavatesse karistustesse suhtuma eitavalt.

Koolide arengule avaldas pärast 1851. aasta koolidirektiive positiivset mõju ajakohaste õpikute ilmumine. 1848. aastal kuulutas Eestimaa sinod võistluse algkoolis vajalike õpikute saamiseks, preemiaks pakuti 150 rubla. Võistluse tulemusena ilmus 1854. aastal Vändra pastor Carl Eduard Anton Körberi koostatud järgmine 4-köiteline algkooliõpikute seeria üldpealkirjaga „Koli-ramat“:

C. Körber. "ABZ ramat".

C. Körber. "Lühhiakenne Öppetut Wanna ja Ue Testamenti ramatust ja deggemissed".

C. Körber. "Vanna ja Ue Testamenti salmid".

F. Gerhardt. "Arvamisse ehk rehkendamisse ramat".

Seeriast ilmus mitu kordustrukki.

Kihelkonnakoolide ja seminaride jaoks andis Põlva pastor Johann Georg Schwartz välja seitsmeköitelise õpikute seeria.

1873. aastal avaldas Simuna kihelkonnakooli kauaaegne juhataja Wilhelm Normann saksa pedagoogi K. Bormanni teose „Schulkunde für evangelische Volksschullehrer“ (1869) tõlke omapoolsete täiendustega aastakümnete jooksul omandatud kogemuste alusel. Teos ilmus pealkirja all "Õppetuse koli-piddamisest" ja sisaldas praktilisi nõuandeid algkooli juhtimise ning õppetöö ja kasvatamise metoodika alalt. Antakse ka lühiülevaade pedagoogika ajaloost. Sama raamatu andis samal aastal eestikeelses tõlkes välja Paistu pastor ja maakonna koolirevident W. A. Hanser.

Talurahvakoolide areng kulges 19. sajandi algupoolel vaevaliselt. Talupojad ja valla-valitsused olid majanduslikult kehvad ja järgel ega suutnud koolide eest piisavalt hoolt kanda. Luterlik kirik oli seotud võitlusega hernhuutluse vastu, sajandi keskpaiku ka õigeusk pürgijate vastu. Mõisnikest olid paljud kaua aega arvamisel, et eestlased on ainult füüsiliseks tööks sobiv tähtsusetu rahvakild, kelle koolihariduse eest pole eriti vaja hoolitseda. Nad kartsid, et kooliharidus võib kujuneda ukseks, mille kaudu talupoeg oma seisusest välja pääseb ja seda pole vaja liiga laialt avada. Näiteks hoiatas Tartu-Võru kirikueestseisja 1834. aastal Laiuse kihelkonnakonventi, mida juhtis liberaalne H. G. Jannau, et talurahva harimisel ei maksaks ettenähtud piire ületada; nii muudetakse talupojale tema seisukord vastumeelseks, tekitatakse rahulolematust. Palamuse kihelkonnakooli järjekordsel sulgemisel 1848. aastal arvasid kohalikud mõisnikud, et talurahvale piisab külakooliharidusest; kui kihelkonnakooli lõpetajad õpetaja, vallasekretäri, kõrtsmiku või möldrina tööd ei leia, muutuvad nad logarditeks.

Siiski leidis ka teisitimõtlejaid. H. G. Jannau uuris Liivimaa sinodi ülesandel 1834. aastal talurahvakoolide olukorda Põhja-Tartumaal. Oma tähelepanekute põhjal kirjutas ta: "Kes lähtub õpetusest, mis näeb inimnatuuris häid eeldusi ja usub nende arendatavusse, nagu väidab J. J. Rousseau ja J. H. Pestalozzi pedagoogika, see peab meie praegusaja maakooli vaadeldes valutava südamega tunnistama, et meie mõisaomanikud on rahva hariduse heaks ja rahva õnneks liiga vähe teinud." Peamisteks vigadeks peab Jannau laste puudulikkust õpetamisel kodus, koolide vähesust, õpetajate puudust, koolide vähest finantseerimist.

Liivimaa sinodi koosolekul 1835. aastal kurdab ka mitme mõisa omanik, rüütelkonna tegelane Karl Axel Bruiningk koolivõrgu hõreduse, liiga lühikese kooliaja, piisavalt haritud õpetajate puudumise ja programmide vähenõudlikkuse üle. Ta soovib tingimata lülitada kirjutamise ja arvutamise õpetamise vallakooli programmi. Samal arvamisel oli ka siis veel pastorina töötanud C. Chr. Ulmann.

1851/1867. aasta koolidirektiividega kõrvaldati osa nendest puudustest ja talurahvakoolid hakkasid jõudsamini arenema. 1874./1878. aasta kooliseadused kiirendasid seda arengut veelgi ja panid aluse rahvakooli tõusule. Ent nüüd hakkas süvenema uus ebakõla: rahvakooli saksastamine. Hakkas levima arvamus, et nii väike rahvus nagu eestlased ei suuda ajaloo areenil kauaks püsima jääda ja oma kultuuri luua. Olevat parem, kui nad liituksid mõne suurema rahvusega, antud juhul muidugi sakslastega.

Liivimaa ülem-maakoolivalitsus oli juba 1861. aastal arvamusel, et kuna olud sunnivad kohalikke rahvusi (eestlasi, lätlasi) üha enam saksastuma, milleks nad on ka ise soovi avaldanud (?), tuleb seda asjaolu seoses kihelkonnakoolidega arvesse võtta. Nendes koolides olevat võimalik teisest õppeaastast alates saksakeelsele õpetamisele üle minna ja seda tulevatki teha. Olevat kahetsusväärne, et siiamaa pole selles suunas otsustavaid samme astunud. Paar aastat hiljem (1864) ütles piiskop F. Walter Liivimaa maapäeval: "Kui see veel võimalik on, tahtku Jumal meile küllaldast armastust anda, et seda tegemata jäämist tagant järele korda saata, nimelt seni juba ausalt hoolitsetud ja edasi hoolitsetavate koolide kaudu." Tulemuseks oli, et mitmes kihelkonnakoolis, kus leidis saksa keelt oskavaid õpetajaid, muudetigi see keel õppekeeleks.

1. novembril 1869 Tartu õpetajate koosolekul peetud ettekandes andis J. Hurt sellele seisukohale otsustava hinnangu. "Nii kõrgelt kui ma ka keelelisi teadmisi üleüldse ja iseäranis ühe kultuurkeelee tundmist hindan, ometi ei saa ma ühelegi võõrale keele sissepääsu meie rahvakoolidesse õppekeelena lubada, tulgu see siis õhtu või hommiku poolt. Ta pole siis mingi kultuuri edasiviija vaid üks pärss sellele."

Kuidas õppetöö saksa õppekeelega kihelkonnakoolis tegelikult toimus, selle kohta toob tuntud koolimees P. Org (1840–1908) oma õpinguajast Rõuge kihelkonnakoolis (mille patrooniks oli pastor F. Hollmann, hilisem Tartu algkooliõpetajate seminari direktor) kujuka näite.

"Sel ajal (1863) oli kihelkonna kool juba saksakeelne. Kohe hakkasin saksakeele sõnu pähe õppima, 10 sõna päevas, saksakeeli lugema ja kirjutama. Iga hommiku pidin ühe tüki katekismusest üles ütleva /.../. Nõnda õppisime päev päevast edasi, kunni 5nda palveni, seal ühel hommikul jäivad kõik poisid, ka need, kes senni kiitust saivad, kinni. Mina üksi peasin lahti. Kes sel ajal kinni jäi, see jäi ka söömata ja pidi enamaste põrandal tahvli all istuma, nii kaua kui ta oli ära õppinud. Jõuluni olivad kõik 5 peatükki saksakeeles peas. Pärast Jõulu pidime ka Piiblitlugu saksakeeli õppima... Nisama ka rehken dust, laulmist ja geograafiat. Eestikeele tundisid polnud ühtegi, ei kuulnud ka ühtegi Eestikeele laulu, – kõik puhtas saksakeeles /.../. Kihelkonnakoolikursus oli enne kolme aastane, meie ajal pikendati seda nelja aasta peale." (Kruus 1929).

Ühestki aruandest ei nähtu, kui palju selliseid saksakeelseid kihelkonnakoole oli ja kes määras õppekeele. Ametlikke eeskirju selle kohta nähtavasti ei antud. Eesti rahvusliku liikumise tugevnedes kadus saksa keel õppekeelena iseenesest.

Estofiilide ja eelärakamisaja eestluse juhtide pedagoogiline tegevus

Valgustusaja ideed ja nende käsitlemine Eestis äratasid kohalikel sakslastel eestlaste suhtes teatud huvi. Arvati küll, et nad varem või hiljem kas sulavad ühte sakslastega või hääbuvad kultuurita orirahvaks. Peeti siiski tarvilikuks tutvuda nende olemuse, päritoluga, nende eluviiside ning kultuurirudimentidega. Pealegi leidis baltisakslastegi hulgas üksikuid, kes uskusid eestlaste tulevikku. "Ka eestlane võib oma usu, teaduse ja kunsti poolest tõusta, ilma et ta oma keelest loobuks ja muulaseks muutuks", kirjutas C. Chr. Ulmann, Liivimaa rüütelkonna koolinõunik, endine Tartu ülikooli rektor. Mitte eestlaste iseloom ei ole iseenesest toores, vead ja patud, mis neile süüks pannakse, tulevad nende õpetamise ning vaimuhariduse puudustest ja just sellepärast peame neile rahvakoole asutama, arvas ta. Leidis teadlasi, kes J. G. Herderile tuginedes arvasid, et iga rahvas võib oma kultuuriga rikastada maailma rahvaste üldist kultuuripilti. J. G. Herder (1744–1803) võrdles inimkonda suure harfiga, kus igal keelel on oma osa meloodia tekkes. Baltisakslased, kes nii mõtlesid, on oma nime eesti kultuuripildis jäädvustanud estofiilidena, eestlaste sõpradena.

Estofiilidest jättis eesti kultuurilukku, ka pedagoogilise mõtte arengusse sügava jälje **Johann Heinrich Rosenplänter** (1782–1846). Ta sündis ja kasvas Valmieras postijaama-pidaja pojana. Kodanlik päritolu võimaldas kergemini kui aadlikel talurahvale läheneda. Ta õppis Tartu ülikoolis usuteadust ja oli seejärel 37 aastat Pärnus Elisabeti koguduse pastoriks.

Hoolimata läti päritolust liitus J. H. Rosenplänter eestlastega ja pühendas oma elu nende kultuuritaseme tõstmisele. Oma päevikusse on ta 1833. aastal kirjutanud, et unistab eestlastest, kes muutuvad maaomanikeks, isegi mõisnikeks ja kodus oma abikaasa ja lastega eesti keeles suhtlevad, lapsed maakeeles ristida ja tütreid eesti keeles kihluda lasevad. Ta enda eesti keele oskus jättis soovida, ent see ei takistanud tal intensiivselt seda keelt uurida ning teisigi uurimisele kaasa kutsuda. Selleks asutas ta perioodilise, ajakirjale sarnaneva seeria “Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache”, kus ilmus 20 köidet (1813–1832). Kaastöölisteks olid selle aja eesti haritlased ja nende sõbrad O. W. Masing, A. W. Hupel, H. G. Jannau, Kristjan Jaak Peterson jt. Väljaandes ilmus silmapaistvaid uurimusi ja materjale eesti keele, rahvaluule, kirjanduse, kasvatuses jms alalt. Rosenplänter arvas, et eesti keelt oleks vaja kasvõi vabatahtliku ainena siinsetes kreiskoolides ja gümnaasiumides õpetada, sest enamik seal õppijatest jääb tööle eesti rahva hulka. Selleks avaldas ta “Beiträge” XI köites valimiku eestikeelseid lugemispalasisid.

Tähelepanu väärib J. H. Rosenplänteri koostatud, praegu Tartu ülikooli raamatukogus säilitatav *Bibliotheca Esthonica* – aastatel 1553–1826 ilmunud eestikeelse ja Eesti kohta käiva kirjanduse loetelu.

Omapäraseks, selle aja kohta haruldaseks oli 16-leheküljeline brošüür “Perno kihelkonna õppetaja J. H. Rosenpläntre Kolilaste seadus, ehk iggapäine meletulletus, mis neil koddo, kolis ja väljapaikus tulleb tähhelepanna”. Brošüüris anti juhatusi, kuidas kooliealiste noorukite käitumist suunata. Väljaanne jäi kauaks ainsaks sellelaadiliseks trükiseks.

Rosenplänteri huvi kooli- ja kasvatusküsimuste vastu avaldus ka tema koostatud õppevahendites “Kirjutusse-lehhed” (1818), mis pidi abistama kirjutamise õpetamisel, ja “ABD-ramat” (1823).

Eesti soost haritlaskonna kujunemine toimus aeglaselt. 1827. aastaks oli Tartu ülikoolis õppinud või õppimas 24 eesti talupojaseisuses üliõpilast; enamik nendest läks oma rahvale kaduma. 19. sajandi esimese veerandi lõpuks oli siiski eestlastegi hulgast esile kerkinud haritlasi, kes oma rahva huvide eest võitlema asusid. Selgeid perspektiive, milliseks peaks eesti rahva tulevik kujunema, polnud esialgu nendelgi; neid ühendas vaid püüd tõsta oma sugurahva majanduse ja hariduse taset, arendada rahvuslikku kultuuri. Seejuures uskusid nad kindlalt, et eesti rahvas jääb püsima iseseisva rahvusena ja omab eeldusi areneda kultuurrahvaks. Aastaid, mil nad tegutsesid, on hakatud nimetama eelärkamisajaks.

Estofiilide ja eelärkamisaja tegelaste vahepeal seisis O. W. Masing.

Otto Wilhelm Masing (1763–1832) sai teoloogilise kõrghariduse Halle ülikoolis, mille lõpetas 1786. aastal, seejärel oli Eestis koduõpetajaks. Teostas krahv Peter Manteuffeli seltsis pikema reisi Lääne-Euroopasse. Valiti 1788. aastal Lüganuse kihelkonna pastoriks, kust siirdus 1795. a Viru-Nigula ja 1815. a Äksi koguduse pastoriks.

O. W. Masingu tähelepanu keskmes polnud mitte mineviku kultuuripärandi kogumine ja uurimine, vaid oma rahva elu, eriti kultuurielu oleviku- ja tulevikuprobleemide lahkimine.

Arenemise tagab eestlastele Masingu arvates hea haridus ja eesti keele arendamine. Meie talurahvas on siiani "pimeduse varjus istunud ja otsekui kotis elanud," nentis ta ja leidis, et paljud teised rahvad on meist seetõttu ette jõudnud. Valguse saabumisega on aga eesti taluraha kohuseks teistele järele jõuda, et kogu "maailm meid kui haritud ja tarka rahvast võtaks". Et eesti lapsi ei saadetakse saksa koolidesse, soovitab ta rohkem avada valla- ja kihelkonnakoole.

Rikkalikus kirjasõnas omistab O. W. Masing palju tähelepanu pedagoogilistele probleemidele, eriti kodusele kasvatusel. Talle tegi muret talurahvakoolide õpetajate madal haridustase. Korduvalt pani ta ette asutada õpetajate seminarid, kuid ei pastorid ega rüütelkond, ammuigi mitte tsaarivalitsus ei võtnud tema ettepanekuid vastu. Ka üleskutse, et pastorid koolitaksid oma kihelkonna jaoks kooliõpetajaid, ei leidnud vastukaja. Lüganusel tegi ta seda ise.

Õpikuid hakkas Masing koostama juba Lüganusel. Esimesena ilmus uuetüübiline "ABD ehk Lugemisse-Ramat Lastele" (1795). Eessõnaks oli pikem metoodiline juhend õpetajale, kuidas lapsi lugema õpetada. See oli esimene asjalik ja põhjendatud eestikeelne kirjutis sellelt alalt. Peale katekismuse tõi ta lugemise harjutamiseks ilmaliku sisuga tekste. 1823. a ilmus raamatust uus trükk.

Emakeele lugemiku "aseainena" publitseeris O. W. Masing "Lugemisse lehhed" (1821) – 38 lehte lahtiste ümberpaigutatavate tähtede ja 40 numbriga. Tähed riputati seinale nii, et nad moodustasid sõnu ja lauseid; õpetaja näitas kepiga rida ja lapsed lugesid teksti kas ükshaaval või kooris. Nii võidi lugemine omandada 2–3 kuuga. Lugemislehtede najal õpetati lastele ka kirjutamist: neil tuli lauale puistatud liiva või tuha sees puust pulgakesega tähti joonistada. Lugemislehed koos juhendiga olid aastakümneid koolis tarvitusel.

Kaks aastat hiljem (1823) ilmus O. W. Masingu matemaatikaõpik "Arwamisse-Ramat", mis oli mõeldud peamiselt kihelkonnakoolidele. Raamat oli tähistatud märgiga I, kuid järke ei tulnud.

Aastatel 1819–1825 avaldas ta 3 ratsionalistlikus vaimus koostatud usuõpetuse õpikut.

Aastal 1816 avaldas ta omapärase trükisena „Ehstnische Originalblätter für Deutsche“, mis sisaldas eestikeelseid tekste teaduslikel ja kirjanduslikel temadel – sakslastele eesti keele õppimiseks.

Varsti pärast Äksi pastori kohale asumist kavatses O. W. Masing hakata välja andma rahvalikku populaarteaduslikku ajakirja. Üritust lähemalt kaaludes leidis ta selle majanduslikult lootusetu olevat ja publitseeris vaid ühe köite: "Pühhapäwa Wahhelugemissed" (1818). Kogumik sisaldas rea populaarseid loodusteaduslikke, geograafiaalseid ja olus-tikualaseid kirjutisi; kihelkonnakoolides kasutati seda mõnikord lugemikuna.

Aastatel 1821–1823 ja 1825 andis O. W. Masing välja Marahwa Näddala-Lehte. See oli esimeseks pikemalt ilmunud eestikeelseks ajaleheks. Väheste leviku tõttu (350–500 eksemplari) ei tasunud leht end ära ja väljaandmine tuli lõpetada. Samal ajal tegi O. W. Masing intensiivselt kaastööd Tartu ja Riia saksakeelsetele ajalehtedele.

Valgustusaja Lääne-Euroopa kirjandust ja filosoofiat austas O. W. Masing väga, eriti F. Voltaire'i. Eesti kirjanikesse (J. W. L. Luce, F. G. Arvelius, Otto Reinhold Holtz jt) ja nende loomingusse suhtus ta kriitiliselt, mõnikord isegi salvava irooniaga. Ta võitles rumaluse, ebaususe, fantastika ja müstika vastu, kritiseeris pietismi ja hernhuutlust, hoiatas

alatasa palvetundides käimise eest. Piibliseltsidel soovitas ta raha kasutada piibli trükkimise asemel õpetajate seminari asutamiseks.

Ühiskonna struktuuri ja eestlaste seisundi suhtes asus ta paraku aegunud seisukohtadel. Tema arvates on igal inimesel ühiskonnas oma ülesanne, "kutsumus" vastavalt sellele, millisesse seisusesse ta kuulub. Eestlasi olevat saatnud määratud põlluharijateks ja selleks pidavat nad ka rahumeeli jääma. Rahvakooli haridusest neile piisab; kõrgemates koolides õppimine toovad kaasa saksastumise: "Kui talupoja lapsed saksa koolis käinud /.../, lähevad nemad suureliseks, põlates ära oma seisuse, kus nad sündinud. Ei taha nad siis enam adra taga käia ega pastlid jalga panna, vaid aina saapamehed olla". Ta peab isegi vajalikuks seadusega keelata talurahva lapsi linna kooli saata. Sellel teemal avaldas ta saksa-keelse artikli Riia ajalehes.

Tõenäoliselt oli O. W. Masingu kohatu käsitus ühiskonnast ja eestlaste osast selles põhjuseks, miks eesti ärkamisaja rahvuslikud tegelased temast distantseerusid, ehkki tal oli küllalt teeneid eestlaste rahvustunde äratamisel ja arendamisel.

Esimeseks tõeliselt eelärkamise vaimus esinenud eestlaseks oli **Kristjan Jaak Peterson** (1801–1822). Lühikese eluea tõttu paistis ta kaasaegsetele vähe silma, kuid eesti kultuuri loos on tema panus asendamatu. Ta sündis ja kasvas Riias köstri pojana, lõpetas sealse gümnaasiumi ja asus Tartu ülikoolis usuteadust õppima, lisaks õppis ta ka keeleteadust. Õpingud jäid majanduslikel ja terviselikel põhjustel (tuberkuloos) pooleli.

Juba kooliõpilasena avaldas ta J. H. Rosenplänteri "Beiträge's" kirjutisi keeleteaduslikel teemadel. Hea keeltevaldajana tõlkis ta Kristfrid Gananderi rootsikeelse teose "Mythologia Fennica" saksa keelde, mugandades seda tugevasti eesti mütolooale. Tõlge ilmus „Beiträge“ XIV köites (ka eri raamatuna 1821). Teose kvasimütoloogia leidis hiljem eesti kirjanduses, eriti luules, palju kasutajaid ja edasiarendajaid (Fr. R. Kreutzwald, Fr. R. Faehlmann, Friedrich Kuhlbars, Matthias Johann Eisen jt). Olles küll ebateaduslik, avaldas ta eesti rahvuslikule maailmavaatele tugevat mõju, eriti noorsoo ja lihtrahva hulgas. Veel praeguseni kannab meie linnades rida tänavaid ja asutusi oletatavate eesti jumalate nimedid.

Eesti kirjanduses hindas ta kõrgelt head eesti keelt ja rahvuslikku sisu. Juba noorpõlvest alates kuni surmani kirjutas ta ise häid eestikeelseid luuletusi. Luuletuses "Kuu" unistab ta eestlaste tõusmisest püsivaid luuleväärtusi loovate haritud rahvaste hulka. Ta esitab retoorilise küsimuse:

Kas siis selle maa keel

Laulo tules ei voi

taevani toustes üles

Iggavust (on mõeldud "igavikku") ommale otsida?

Pärast seda, kui Gustav Suits oli avanud Kr. J. Petersoni tõelise rolli eesti kirjanduses, hakkas eriti noorsugu tema vastu huvi tundma ja teda austama.

Eelärkamise ideede peamiseks kandjaks kujunes rühm eesti noori haritlasi, kes said 1820ndatel aastatel Tartu ülikoolis hariduse (Fr. R. Faehlmann, Jakob Johann Nocks, Fr. R. Kreutzwald, Dietrich Heinrich Jürgenson). Tartu ülikoolis oli sel ajal õppejõude, kes eesrindlikes saksa ülikoolides (Jenas, Halles, Königsbergis) õppides tutvusid progressiivsete pedagoogide (Johann Gottlieb Fichte, J. H. Pestalozzi, J. F. Herbarti jt) ideedega

ja propageerisid neid ka Tartus. Sellega on seletatav, et need ideed levisid Baltikumis varem kui Venemaa sisekubermangudes.

Eelmainitud eesti noored haritlased moodustasid omaette sõpruskonna, kus arutati oma rahva elujärje parandamise, eriti haridustaseme tõstmise küsimusi.* (Eesti kirjanduse ajalugu I, 1965). Eriti tähtis on, et seejuures toetati üksteist oma rahvale ustavaks jäämisel, kuna mõneski eesti perekonnas ähvardasid saksa keel ja saksa traditsioonid abielusidemete tõttu valitsevaks kujuneda.

Kõnesoleva sõpruskonna kõige vanemaks liikmeks oli **Friedrich Robert Faehlmann** (1798–1850). Ta sündis Koerus mõisavalitseja pojana, õppis 1817–1827 arstiteadust, kuid kuulus ühtaegu loenguid ka esteetikast (J. K. Morgenstern) ja filosoofiast (G. B. Jaesche). Pärast D. H. Jürgensoni surma oli ta mõned aastad eesti keele lektor Tartu ülikoolis. Aastast 1838 kuni surmani oli ta Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES) esimees.

Juba noorukina hakkas ta oma kodukohas ja selle ümbruses rahvaluulet koguma. ÕESis algatas ta "Kalevipoja" koostamise, milleks oli kogunud ka materjali, mis hiljem läks Kreutzwaldi kasutusse. Eesti keele ja rahvaluule uurimise ja esiletõstmise teel püüdis ta eestlastesse sisendada usku oma elujõusse ja kummutada tema alaväärsustunnet. Kui parun Nolcken püüdis tõestada, et eestlaste kultuuri eest hoolitsemine olevat tarbetu, sest nad olevat niikuinii väljasurev rahvas, kelle riismed sulavad ühte sakslastega, siis asus Fr. R. Faehlmann energiliselt oma rahva eluõigust ja tulevikulootusi põhjendama.

Fr. R. Faehlmanni energiline võitlus oma rahva huvide eest ja tegevus tema kultuuri-taseme tõstmisel kindlustasid talle silmapaistva koha eelärkamisaja rahvuslike haritlaste hulgas. Tema ladusalt sõnastatud kalendrijutud ning muud jutustused eesti mütoloogia ja olustiku teemadel on tänaseni tänuväärseks materjaliks koolilugemike koostamisel.

F. R. Faehlmanni vaateid jagas tema lapsepõlvesõber ja toakaaslane Tartu gümnaasiumi päevil **Jakob Johann Nocks** (1800–1890), kes ka ülikooliõpingute ajal kuulus Faehlmanni sõpruskonda. Aastail 1826–1858 töötas J. J. Nocks Rakvere kreiskooli õpetajana, mõnda aega ka inspektorina, aastatel 1858–1861 Eestimaa koolide direktori abina ja 1861–1864 Tallinna gümnaasiumi inspektorina. Ühena vähestest eestlastest, kes pedagoogitöös tõusis nii kõrgetele ametikohtadele, suhtus ta demokraatlikult niihästi alluvasse õpetajatesse kui ka õpilastesse. Ta oli elu lõpuni tihedates sidemetes Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldiga, võttis osa eelärkamise ühisüritustest.

Eelärkamisaja tegelaste sõpruskonda kuulus ka silmapaistev pedagoog ja keeleteadlane **Dietrich Heinrich Jürgenson** (1804–1841). Ta õppis Tallinna kreiskoolis, gümnaasiumis ja Tartu ülikoolis (1823–1826), mille usuteaduskonna lõpetamise järel töötas lühemat aega koduõpetajana, aastast 1828 aga Tartus vastavatud elementaarkooliõpetajate seminari inspektorina (nii kutsuti tol ajal keskharidusõppeasutuse juhatajat). Ehkki tal puudus spetsiaalne ettevalmistus pedagoogitööks, tuli ta sellega hästi toime; õpetas muude ainete kõrval ka metoodikat ja pedagoogikat, milleks oli seminari õppeplaanis piisavalt tunde. 1833. aastal avaldas ta saksakeelse brošüüri seminari tutvustamiseks. Oma töö kohta kirjutab ta seal: "Seminaristid elavad oma inspektoriga ühes majas, olles seega tema perekonna täiskasvanud liikmed, kelle õpetamine, kasvatamine ja juhtimine on usaldatud tema hoolde. Maja kord püüab /.../ neid juhtida virkusele, korrale ja täpsusele kõigis

* Üliõpilase L. C. Kolbe algatusel olevat juba 1812. aastal teotsenud eesti keelt harrastav üliõpilasring, kuhu kuulunud ka estofiil A. Neus (Eesti kirjanduse ajalugu I, 1965).

nende toiminguis. Ühiselu pakub seminaristidele palju võimalusi headuse, järeleandlikkuse, kannatlikkuse ning kristliku armastuse teostamiseks. Seminari inspektori kohuseks on iga sündmust ja juhtu kasutada kõikide õpetuseks ning arendamiseks, kinnitades neid õpetusi ja manitsusi oma eeskujuga ja kogu oma isikliku eluga.”

Õpilaste arv seminaris oli harilikult 10 ja õppetöö kestis 2 aastat; D. H. Jürgenson pikendas sageli õppeaega aasta võrra, et õpilased saaksid parema hariduse. Alates aastast 1840 saadeti igal aastal täiendavalt 4 õpilast seminari, kes pärast lõpetamist suunati Peterburi Õpetajate Instituuti, kus neist koolitati Tartu õpperingkonna kreiskoolidele vene keele õpetajaid.

Kuigi õppetöö seminaris toimus saksa keeles, ei häbenenud D. H. Jürgenson end eestlaseks tunnistada ja vestelda eesti rahvusest õpilastega eesti keeles. Üldse valitses seminaris eestisõbralik vaim ja sealt väljus rida silmapaistvaid Eesti õpetajaid.

Seminaritöö kõrval uuris D. H. Jürgenson eesti keele ja kirjanduse küsimusi; ta tegi eeltöid eesti keele sõnaraamatu koostamiseks. ÕESI toimetustes publitseeris ta saksakeelse “Eesti kirjanduse lühiajaloo”. Faehlmannile oli ta pidevaks abimeheks ÕESI asjade korraldamisel. Aastast 1835 töötas ta kohakaasluse alusel Tartu ülikoolis eesti keele lektorina.

Eelärkamisaja rahvuslik grupp, eriti Fr. R. Faehlmann ja D. H. Jürgenson asusid seiskohale, et põhja-eestisel keelepruugil on kirjakeelena eeliseid lõuna-eesti murde ees ning on kahjulik jätkata raamatute väljaandmist kahes murdes. Seega soodustati ühtse eesti kirjakeele arengut.

Eelärkamisaegse sõpruskonna üheks tegusamaks liikmeks oli **Friedrich Reinhold Kreutzwald** (1803–1882). Nagu sõpruskonna teisedki liikmed, põlvnes ta mitte maad harivate talupoegade, vaid mõisateenrite hulgast. Ta isa oli algul Jõepära mõisa kingsepp, hiljem Rakvere lähedal Kaarlimõisas aidamees. Friedrich Reinhold sai pedagoogilise hariduse Tallinna kreiskoolis, kus temast taheti koolitada õpetajat seminari jaoks. Selleks kutsuti kohale J. H. Pestalozzi juures ettevalmistuse saanud saksa pedagoog Jacob Ulrice. Kuna seminar jäi avamata, töötas Kreutzwald paar aastat algkooliõpetajana Tallinnas ja lühemat aega koduõpetajana Peterburis, sooritas eksternina küpsuseksami ja astus aastal 1826 Tartu ülikooli, kus lõpetas 1832. aastal arstiteaduskonna ja asus seejärel tööle linnaarstina Võrus. Pärast 44-aastast töötamist Võrus tuli ta 1877. aastal Tartusse oma väimehe G. Blumbergi juurde vanaduspäevi veetma.

Noore Fr. R. Kreutzwaldi kirjanduslike ja pedagoogiliste vaadete kujunemisele avaldas tugevat mõju tema ülemus, Eestimaa kubermangu koolivalitsuse juhataja ja Tallinna gümnaasiumi direktor aastatel 1819–1834 Christoph Stackelberg (1777–1841). See kultuuri- ja hariduslike saksa haritlane oli õppinud Göttingeni ülikoolis usu- ja kasvatusteadust, Šveitsis reisides kahel korral külastanud J. H. Pestalozzit tema õppeasutustes Burgdorfis ja Yverdonis, huvitus saksa kirjandusest ja pooldas pietismi. Avaldas Andressohni nime all eesti keele lugemiku “Essimene Luggemisse-ramat Lastele”. Gümnaasiumi direktorina pidas ta väikest pensioni, kus paar aastat elasid ka Fr. R. Kreutzwald ja Andressohn.

Õpingute ajal Tartus kujunes Kreutzwaldil “selge mõistuse” austus ning sellest vastuolu ortodokslike teoloogide ning pietistidega. Kuna ta sai kreiskoolis pedagoogilise hariduse, tekkis tal hiljemgi tihe side kasvatuse alal töötajatega. Võrus oli ta H. Krümmeri kasvatuse arstiks ja suhtles tihedasti sealsete õpetajatega, tema tütar oli koduõpetaja Peterburis ja väimees G. Blumberg õpetaja ning õpikute autor Tartus. Tal oli tihe kirjavahetus

silmapaistvate õpetajatega nagu J. Nocks, D. H. Jürgenson, Jaan Adamson, Matthias Wühner jt. Nii kujunes tal sügav huvi kasvatusprobleemide vastu; oma kirjutistes käsitles ta neid sageli ja asjatundlikult.

Fr. R. Faehlmanni kaudu oli Fr. R. Kreutzwaldil tihe side Õpetatud Eesti Seltsi(ÕES) tegevusega. Siit sai ta stiimuli teadmiste levitamiseks eestlaste hulgas. Alkoholi kahjuliku mõju selgitamiseks eestindas ta Šveitsi kirjaniku H. D. Zschokke teose “Branntweinpest”, mis 1840. aastal ilmus tiitli all “Wina-katk”. Kuna tema ettepanek ÕESile hakata populaarteaduslikku ajakirja välja andma jäi realiseerimata, andis ta selleks otstarbeks kogutud materjali välja eri raamatuna “Sippelgas” (I köide ilmus 1843., II köide 1861. a). Analoogiline oli ka tema teine seeriaväljaanne “Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on” (5 köidet, 1848–1849). Virgutada teadmisjanu, äratada pimeduses suikuvat mõistust, õhutada tahtmist targemaks saada – see oli üks põhieesmärke, mille Fr. R. Kreutzwald oma väljaannetele seadis. Sama eesmärki taotles ta oma järgmise seeriaväljaandega “Ma- ja Merre-piltid”, mille I köide ilmus 1850. aastal, II 1857 ja III 1861). Palju õpetlikke kirjutisi avaldas ta Ma-rahva kassulisses Kalendris, mille toimetajaks ta oli 1846–1860 ja 1865–1874.

Koos Fr. R. Faehlmanniga asus ta ÕESi ergutusel välja andma eesti koolilugemikku. Sellest ilmus esimene köide, mis osutus ebaõnnestunuks ja väljaandmine lõpetati.

Fr. R. Kreutzwald oli üks esimestest, kes eestikeelsete populaarteaduslike kirjutistega püüdis arendada inimeste mõtlemist, oma ümbruse tunnetamist. Eriti rõhutas ta looduse seaduspärasuste mõistmise vajadust ja püüdis näidata, et maailmas pole imesid, midagi üleloomulikku ja tunnetamatut.

Otseselt pedagoogiliste küsimuste käsitlemisele asus ta ärkamisajal hilisemates kirjutistes.

Eelärkamisaja pedagoogilised püüdlused ja saavutused olid pinnaseks, millele toetudes sai 19. sajandi teisel poolel areneda hoopis sihiteadlikum ja tulemuslikum rahvuspedagoogiline liikumine.

EESTI RAHVUSLIKU PEDAGOOGILISE MÕTTE KUJUNEMINE ÄRKAMISAJAL

Talurahvakool ärkamisajal

Üheksateistkümnenda sajandi teisel poolel toimus eesti talurahva ühiskondlikus elus mitu positiivset muudatust. Talupoegadel paranes oluliselt maa kasutamise võimalus ja sellest saadav tulu, uus vallakogukonnaseadus (1866) avardas talurahva võimalusi oma ühiskondliku ja majandusliku elu juhtimisest osa võtta, kasvas eesti rahvusest haritlaste arv ja nende rahvuslik iseteadvus, tänu rahvakoolide olukorra tunduvalt paranemisele tõusis kiiresti eesti rahva hariduse tase. Üldkokkuvõttes hakati neid nähtusi iseloomustama eestlaste rahvusliku ärkamisena.

Rahvahariduse alal olid suureks edusammuks Liivimaal 1874., Eestimaal 1878. ja Saaremaal 1882. aastal kehtestatud valla- ja kihelkonnakoolide õppeplaanid ja aineprogrammid. Eri aegadel kehtestatud õppeplaanides ja programmides oli väikesi erinevusi, kuid mõõduandvaks saab lugeda Liivimaa jaoks kehtestatud. Eestimaa jaoks kehtestatud valla- ja kihelkonnakoolide õppeplaanides saksa ja vene keele õpetamist ette ei nähtud, Liivimaa jaoks märgiti neid vabatahtlike ainetena. Õppeaja kestvuses esines kohati muudatusi, oli 4-aastase õppeajaga vallakoole, kus viimane aasta jäi puudulikult edasijõudnutele. Enamikus kihelkonnakoolides oli 3-aastane õppeaeg, esines isegi 4-aastast, et õpetada süvendatult saksa keelt; oli ka saksa õppekeelega kihelkonnakoole. 1835. aastal täheldati 61,2% koolides õppeplaanist kõrvalekaldumisi, peamiselt saksa ja vene keele õpetamise osas.

Vene õigeusu 4-klassilistes kihelkonnakoolides õpetati eesti keelt 6 tundi, vene keelt 6–8 tundi nädalas, 7-klassilistes algkoolides piirduti aabitsa õppimisega. Oli ka vene-õigeusu koole, kus kogu õppetöö toimus vene keeles.

Liivimaa talurahvakoolide 1874. aasta õppeplaan.

	Vallakoolid			Kihelkonnakoolid	
	I õ/a	II õ/a	III õ/a	IV õ/a	V õ/a
Usuõpetus	5	5	5	4	4
Emakeel	12	10	8	5	2
Matemaatika	6	6	6	5	4
Laulmine	3	3	3	2	2
Võimlemine	3	3	3	2	2
Geograafia	-	2	2	2	2
Ajalugu	-	-	-	2	2
Looduslugu	-	-	-	-	3
Saksa keel	-	-	2	5	6
Vene keel	-	-	2	3	3
Joonistamine	-	-	-	1	2
Aiatöö	-	-	-	2	2
KOKKU	29	29	31	33	34

Kehtestatud õppeplaanid koos aineprogrammidega olid suhteliselt progressiivsed. Uute õppeainete ja kavakindlama töö tõttu muutus õppetöö tunduvalt raskemaks. Koos kahe-tunnise lõunaajaga, mil toimus poiste võimlemine ja tütarlaste käsitöö, muutus koolipäev

8-tunniseks, kusjuures aega tuli leida ka järgmise päeva õppetundide ettevalmistamiseks. Niiugune olukord sundis enamikku lastest koolimajas ööbima. Lapsi, kes omandasid programmis ette nähtud teadmised-oskused enne teisi, püüti teistest varem kooli lõpetanuks tunnistada. Neid, kes kihelkonnakooli astuda ei kavatsenud, püüti vene ja saksa keele õppimisest vabastada, muude õppeainete kordamiseks nähti neile ette 12 päeva, milleks kooliõpetaja pidi aega leidma.

Koos õppeplaanidega anti ka metoodilisi juhiseid, millega õpetaja pidi arvestama. Toome mõned näited.

Õpetus olgu tuuma ja viisi poolest selge ja tõsi, sellepärast ärgu koolmeister ühtegi tundi andku ilma ettevalmistamata. Ta rääkigu lastele tuumakalt ja pangu iseennast õieti tähele. Õpetus olgu näitlik ja lastele jõukohane. Õpetamine peab laste vaimu kasvatama. Teiselt poolt ei tohi pakutav asi liiga kerge olla. Õpilased peavad vastama täislausega, etteütlemine oli keelatud.

Eesti keele tunnid pidid andma lugemise, kirjutamise ja rääkimise oskuse, nii et laps võis enda ja teiste inimeste mõtteid suuliselt ja kirjalikult väljendada. Õigekirja õpiti raamatust päheõpitud teksti üleskirjutamisega. Oli nõue teha iga kuu vähemalt 5 etteütlust. Vanemas klassis (jaoskonnas) tuli koostada lühemaid kirjandeid. Nõuti kõigi kirjalike tööde parandamist kas õpetaja või kaasõpilaste poolt. Vanemas klassis õpetati ka grammatika algeid, nimi-, tegu- ja omadussõnade eraldamist, nende käänamist ja tegusõnade pööramist.

Rehkenduses tuli anda õpilastele oskus arvudega elus vajalikke tehteid teha, tunda tarvitusel olevaid mõõte, lihtmurde ja nelja tehet kolmekohaliste arvudega.

Geograafias tuli õpetust alustada kõige lähema ümbruse käsitlemisega, siit edasi minna kihelkonna, kreisi ja kubermangu kirjeldamisele. Kõigepealt joonistagu õpetaja tahvlile koduümbruse kaart. Tutvumine isamaaga äratagu kodumaa-armastust. Vanemas klassis selgitatagu maakera kuju ja liikumist, päeva ja öö ning aastaegade tekkimist; peale kliima ja taime võõndide tutvustatagu viie maailmajao ja ookeanidega. Euroopa ja Venemaa käsitlemisel olgu maksev põhimõte: lähemalt kaugemale.

Kui õpetamisel on peamiseks ülesandeks lapse vaimu ja tunnetamisvõime arendamine, siis hoolitsetagu kasvatamisel lapse südame harimise ja jumalakartliku ning viisaka käitumise kujundamise eest. Õpetaja hoolitsegu, et jumalasõna ei jääks paljaks õppeaineiks, püüdku lastele alati Jumala ligiolemist meelde tuletada, neid tõsisele vagadusele ja jumalakartusele äratada, alandlikkust ja aupaklikkust kujundada. Õpetaja ise olgu lahke, kuid tõsine ja järjekindel. Kiitmisega oldagu tagasihoidlik, et vältida upsakuse tekkimist, laste positiivsed saavutused leidku siiski tunnustamist. Et lapse kõlvatu käitumine harjumuspäraseks ei kujuneks, kasutagu õpetaja noomimist ja karistamist; seejuures soovitatakse järgmisi võtteid: kõva noomimine (seejuures hoidugu õpetaja "teotamise, söimamise ja harimata kisendamise" eest), nurgas seismine, häbipinki istuma panek, koolis kinnijätmine, raskematel juhtudel vitsa kasutamine (selleks kooli võõrmündrilt nõusolekut taotledes). "Karvustamist, kõrvade kiskumist, käega löömist, sõrmeotstele löömist joonlauaga" ei tohtivat üldse kasutada.

Ärkamisaja lõpuperioodil, 1885. aastal, kui õppe- ja kasvatustöö koolides oli täies hoos, oli talurahvakoolide arv Eestis järgmine.

	Luteriusu koolid	Kreeka-õigeusu koolid	Kokku
Vallakooled:			
Lõuna-Eestis	566	139	705
Põhja-Eestis	525	21	546
Saaremaal	133	63	196
KOKKU	1224	223	1447
Kihelkonnakooled:			
Lõuna-Eestis	50	58	108
Põhja-Eestis	11	20	31
Saaremaal	12	14	26
KOKKU	73	92	165
Õpilasi üldse:			
Lõuna-Eestis	23535	7106	30641
Põhja-Eestis	19150	843	19993
Saaremaal	4337	2215	6552
KOKKU	47022	10164	57186

Koolide ja õpilaste arvu kiire kasv nõudis ka õpetajate juurdekasvu. 1872. aastal hakati õpetajatelt või õpetajatööle pürgijatelt, kellel polnud kutset, nõudma kutseeksami sooritamist maakonna koolivalitsuse juures. Elementaarkoolide (linnaalgkoolide) õpetajakutse taotlejad pidid vastava eksami sooritama kas Elementaarkooliõpetajate seminari või Tartu gümnaasiumi juures.

Peamisteks õpetajate ettevalmistajateks olid seminarid. Tartus töötas kõige pikemat aega rüütelkonna poolt ülalpeetav (saksa õppekeele) elementaarkooliõpetajate seminar (1828–1889). 1865. aastal pikendati selle õppekursust kahelt aastalt kolmele. Osa kasvandikke oli riigi ülalpidamisel, kuid õppemaksu (24 rubla aastas) maksid kõik. 1883. aasta kevadel oli seminaris 17 eestlast ja 27 lätlast (ühe rahvus teadmata). Ajavahemikus 1861–1889 lõpetas seminari 244 õpilast, enamik neist lätlased. Osa seminariste saksastus. Eesti rahvusliku liikumise juhid püüdsid seminaristidega kontaktis olla, kutsusid neid aeg-ajalt Eesti Kirjameeste Seltsi ja mujale kõnelema, mida seminari juhtkond püüdis takistada. 1878. aastal kujunes seminaris väike rahvusmeelne eestlaste grupp. Seminaris töötas 4 õpetajat; pikemat aega juhtis seminari silmapaistev pedagoog, Königsbergi ülikoolis hariduse saanud A. E. Maass. Seminaris valitses üldiselt saksasõbralik meelsus ja üsna paljud lõpetajad paistsid pärastises elus silma saksasõbralikena.

Silmapaistvamatest eesti ärkamisaja pedagoogidest lõpetasid mainitud seminari G. Blumberg (1854), Fr. Kuhlbars (1861), Jakob Pärn (1869), Rudolf Kallas (1871), J. Kunder (1875), David Birkenthal (1881), Gustav Kima (1884), Evald Steinberg (1884), Kristjan Raud (1887), Johannes Kuusik (1889). (Lange 1890, Tork 1929).

1935. aastal kavatses maanõunik parun K. A. Bruiningk asutada kihelkonnakooliõpetajate seminari, milleks valitsus lubas Väike-Rõngu karjamõisa, kuid hiljem loobus sellest ja K. A. Bruiningki plaan nurjus.

Uuesti tõstatas seminari asutamise idee saksameelne praost C. F. Walter, kes oli huvitatud kihelkonnakoolide võrgu arendamisest, kuna nägi neis olulist tegurit eestlaste ja lätlaste saksastamisel. Pastorite sinodil kogutud ja rüütelkonnalt saadud rahaga saadeti Valmiera köster lätlane Jānis Cimze 1836. aastal Saksimaale Weissenfelsi seminari õppima. Seminari juhtis Pestalozzi-meelne Christian Wilhelm. Harnisch ja seal valitses suhteliselt demokraatlik vaim. Olles lõpetanud õpingud Weissenfelsis, reisis J. Cimze Austrias ja Šveitsis, tutvudes sealsete seminaridega. Enne kodumaale naasmist peatus ta Berliinis, kus kuulas ülikooliloenguid filosoofias, pedagoogikas ning teoloogias, tutvudes samal ajal Berliini seminari direktori Friedrich Adolf Wilhelm Diesterwegi demokraatliku õpetamisstiiliga.

Kui J. Cimze 1839. aastal Valmierasse tagasi jõudis, hakkas C. F. Walter kohe seminari asutamise ideed realiseerima. See ei sujunud aga kuigi libedasti – tsaarivalitsuse organid haistsid selles germaniseerimise tegurit. C. F. Walteril tuli esialgu piirduda kihelkonnakooliga.

Õppeasutus, mida tavakeeles tuntakse Valga seminari nime all, elas läbi neli perioodi.

1839–1849	Valmiera kihelkonnakool
1849–1881	Köstrite ja kihelkonnakooliõpetajate seminar
1881–1887	Kihelkonnakooliõpetajate seminar
1887–1900	Köstrite kool

Niisugune nimetuste mitmekesisus oli tingitud asjaolust, et tsaarivalitsuse takistuste tõttu maskeeris rüütelkond seminari kord kihelkonnakooliks, kord köstrite kooliks. 1887. aastal sulges rüütelkond teatavasti kõik tema ülalpeetavad koolid, boikoteerimaks tsaarivalitsuse venestusreforme. Sinodi taotlemisel jäi veel paariks aastaks Valka tööle köstrite kool.

Valga seminaris said tänu Cimzele hea pedagoogilise hariduse umbes 105 eestlast, nende hulgas silmapaistvad haridustegelased C. R. Jakobson, Anton Jürgenstein, Mihkel Kampmaa, Joosep Kapp, Johannes Eglon, Hans Einer, Ado Grenzstein, Aleksander Läte jt. (Eesti kooli ajalugu I, 1989; Peterson, Bach 1898).

Saaremaa talurahvakoolide, eriti kihelkonnakoolide õpetajate koolitamiseks asutas Saaremaa rüütelkond 1871. aastal Kaarma seminari. Kursus planeeriti kolmele aastale, õpilasi otsustati vastu võtta kas igal aastal või üle aasta – vastavalt vajadusele. Õpetamisel pandi eriti rõhku saksa keelele, hiljem ka vene keelele. Õpetati ka pedagoogikat, pedagoogika ajalugu ja psühholoogiat. Õpilasi võeti rüütelkonna kulul igast Saaremaa kihelkonnast igal aastal üks, kokku 12 luteriusku ja talupojaseisusest, kihelkonnakooli lõpetanud noormeest. Peale nende võeti vastu omal kulul õppida soovijaid; tavaliselt oli seminaris üheaegselt õppimas 25–30 noorukit. Lõpetajatest läks enamik kihelkonnakooliõpetajaks, mõned ka vallakooliõpetajaks või vallasekretäriks. Seminari juhatajaks kutsus rüütelkond Kaarma koguduse pastori. Aastatel 1885–1902 oli selleks eesti kultuuriloos tuntud Friedrich Wilhelm Ederberg; õpetajaks oli aastatel 1871–1882 G. Markus, 1882–1900 Hendrik Undritz, 1900 kuni seminari sulgemiseni 1910. aastal J. Kirotar (1902–1910 ka direktor). 1903. aastal pikendati õppeaega ühe aasta võrra ja mindi seniselt eesti keelelt õppekeelena üle vene keelele. Seminari lõpetas paarsada noormeest, kellest umbes pooled asusid tööle õpetajana Saaremaal. (Kirotar 1911).

Saaremaa õigeusu koolidele valmistas õpetajaid 1870. aastast Kuressaare õigeusu Nikolai koguduse kihelkonnakool, mis oma õppetöö tasemelt vastas peaaegu seminarile, nagu teda mõnikord ka kutsuti. Kooli juhatajaks oli pikemat aega Adam Luts.

Tartu vallakooliõpetajate seminari õppeplaan 1879. aastast.

Õppeaine	Tunde nädalas 1. aastal	Tunde nädalas 2. aastal	Tunde kokku
Usuõpetus:			
Piiblitugu	2	2	4
Piiblitugemine	2	2	4
Katekismus ja kirikulaul	2	2	4
Keeled:			
Eesti keel + (kirjand)	1	-	1
Saksa keel:			
Lugemine ja tõlkimine	2	2	4
Grammatika	2	1	3
Kirjand	-	1	1
Vene keel	2	2	4
Maailmatundmine:			
Looduslugu ja füüsika	2	2	4
Geograafia	2	-	2
Ajalugu	2	2	4
Matemaatika	4	2	6
Muusika:			
Viulimäng	2	2	4
Laulmine	2	2	4
Kalligraafia	1	1	2
Joonistamine	1	1	2
Võimlemine (talvel)	2	4	6
Kooliteadus:			
Praktiline õppus	3 (4)	6 (9)	9 (13)
Teoreetiline õppus	1 (2)	3 (4)	4 (6)
KOKKU	35 (39)	35 (41)	70 (80)

Vallakooliõpetajate ettevalmistamiseks pidas Liivimaa rüütelkond aastatel 1873–1887 Tartus ülal eesti õppekeelega 2-aastase õppeajaga vallakooliõpetajate seminari. Sinna võeti võistluseksamiga igal aastal 12 luteriusulist eesti noormeest. Ehkki õpilastel tuli tasuda õppemaksuks ja ülalpidamiskuludeks (internaadis) 125 rubla aastas, oli õppida tahtjaid mõnel aastal poole rohkem kui vastu võeti.

Esialgses õppeplaanis oli eesti keelele jäetud ainult üks nädalatund esimesel õppeaastal; hiljem suurendati seda arvu kahele, teisel õppeaastal kolmele. Vene keele tundide arvu suurendati neljalt kuuele, saksa keele tundide arvu vähendati kaheksalt neljale. Seminar andis 13 lendu, esimese 1875, viimase 1887 – samal aastal seminar suleti. Seminar andis umbes 150 lõpetajat, kes enamuses asusid tööle Liivimaa koolidesse, nad olid kohustatud töötama vähemalt 6 aastat.

Seminari õppejõududeks oli silmapaistvaid eesti kultuuritegelasi: Carl Heinrich Niggol, Juhan Kurrik, Peeter Org, A. Grenzstein. Enne tööle asumist või töötamise aastatel täiendasid nad end välismaal, peamiselt Ida-Preisimaa konservatiivses Kazalene seminaris. Sealsamas täiendas end enne tööle asumist ka seminari direktor Friedrich August Wilhelm Hollmann (1833–1900).

Pedagoogikas said seminaristid tugeva ettevalmistuse. Pedagoogika teooriat ja ajalugu, daktikat ning eriainete metoodikat õpetas direktor Fr. A. W. Hollmann. Pedagoogilisele praktikale omistati palju tähelepanu. Alguses kuulati direktori ja õpetajate näidistunde harjutuskoolis, seejärel anti mõned tunnid kaasõpilaste ees. Teisel õppeaastal tuli anda tunde harjutuskoolis õpetajate kontrolli all. Igal kuul vahetati õpetatavat ainet. Tunde arutati laupäevaõhtustel konverentsidel. Proovitunde tuli anda ka seminari lõpueksamil.

Seminaristide aeg oli õppetööga ning tegevusega köögis ja ühiselamus sedavõrd täidetud, et isetegevuseks ja kirjanduslikeks harrastusteks jäi vähe aega. Eesti rahvusliku liikumise ilminguisse suhtus direktor kriitiliselt, õpilastel oli keelatud selles osaleda. Seminaris õppinud J. Kivisaare andmeil olnud keelatud külastada Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekuid ja lugeda eesti ajalehti peale Pühapäevalehe ja ajakirja Meelejahutaja. Üldine režiim olnud range, eeskujuks seatud Preisi seminare. Otseseid ümberrahvustamistendentse polevat seminaris siiski esinenud, ehkki Fr. A. W. Hollmann isiklikult kõnetanud seminariste väljaspool õppetunde alati saksa keeles. Venemaa ajalugu ja geograafiat oli kohustus õpetada vene keeles.

Fr. A. W. Hollmann oli silmapaistev isiksus eesti kooli ajaloos. Rõuge pastorina (1859–1873) kehtestas ta sealses kihelkonnakoolis õppekeeleks saksa keele. Seminaris pedagoogikat õpetades (1873–1889) kritiseeris ta J. J. Rousseau ja J. H. Pestalozzi vaateid, soovitades nende asemel tutvuda kristliku pedagoogika seisukohtadega. Peale pedagoogika õpetas ta seminaris ka ajalugu, geograafiat ja usuõpetust. Maailma ajaloo õpetamisel võttis ta aluseks piibli ning käsitles Aadama ja Eeva väljaajamist Edeni aiast nagu veeuputustki ajalooliste faktidena, sidudes neid kindlate aastatega. Kogumikus “Kõned laste kasvatamisest” III, mis sisaldas seminari õppejõudude poolt lastevanemate konverentsidel peetud loenguid, kirjutas ta: “Ennemini jäägu histori õpetus andmata, kui seda valeliku vaimu tööriistaks peaks tehtama, mille abil noore sou hingesid vagusi meele ja jumalakartuse jälgede pealt ära eksitatakse.” Ta ei uskunud isegi 1880. aastatel eesti rahva püsimajäämist ega pidanud eesti rahvusliku kultuuri viljelemist otstarbekohaseks. Trükis avaldas ta mõned usuõpetuse õpikud, brošüüri “Liivimaa rahvakoolide ajaloo”, kus ülistas kohalike sakslaste osa Eesti talurahvakoolide arendamisel ning brošüüri “Über nationale Erziehung” (Tartu, 1882), milles püüdis kristlikku kasvatust sobitada saksa rahvuslike taotlustega. Seminari lõpetanute ja lastevanemate kokkutulekutel enda ja kaasõpetajate peetud kõned avaldas ta kogumikes “Kõned laste kasvatamisest”, I–IV (Tartu 1883–1886). (Hollmann 1883–1886; Kivisaar 1892).

Venestamisliikumise algul likvideeris rüütelkond seminari. Fr. A. W. Hollmann asus tööle Liivimaa kindralsuperintendandina.

Õpetajate koolitamisega oli Eestis üldiselt suuri raskusi. Kummagi kubermangu konsistoriumid ja rüütekonnad polnud nõus talurahvakooli allutamisega tsaarivalitsuse haridusministeeriumile. Ministeerium omakorda keeldus õpetajate ettevalmistamisega seotud kulusid kandmast. Kohalikud võimuorganid olid aga rahvaharidusega seotud kulude kandmiseks küllalt ihned, osalt ka vaesed. Seetõttu oli seminare tunduvalt vähem kui vajanuks ja need, mis olid, kannatasid majanduslike raskuste all. Algkooliõpetajate ettevalmistajaks jäid põhiliselt kihelkonnakoolid, kus neid sageli õpetasid köstrid oma kasina pedagoogilise haridusega. Märkimisväärsete saavutustega paistsid vallakooliõpetajate ettevalmistamisel eriti silma Simuna kihelkonnakool Wilhelm Normanni juhtimisel ja Laiuse kihelkonna-

kool pastor H. G. Jannau egiidi all. Peale muude ainete eduka õpetamise õpetati nendes kihelkonnakoolides ka pedagoogikat.

Enne venestamislaine algust (1880ndatel aastatel) töötas eesti kihelkonnakoolides 192 õpetajat, neist seminariharidusega 60 (58,8%), kreis- ja linnakoolides õppinuid 18 (17,7%), iseõppijaid ja kihelkonnakooli lõpetanuid oli 20 (19,6%). Eriti vähe oli seminariharidusega õpetajaid Eestimaa kubermangu kihelkonnakoolides (29,4%).

Luteriusu vallakoolides töötas samal ajal 1277 õpetajat; nendest oli seminariharidusega 268 (21,0%), kihelkonnakooliharidusega 804 (63%) ja nõuetele mittevastavaid 79 (8,2%).

Vene-õigeusu koolidele õpetajate koolitamiseks asutati 1847. aastal Riias vene õppekeelelega eesti-läti vaimulik kool. Õppeaeg kestis 4 aastat; vastu võeti algul vallakooli, hiljem kihelkonnakooli lõpetanuid. 1869. aastal asutati õigeusu koolide haldamiseks vastav nõukogu, mida juhtis esialgu kindralkuberner, hiljem õigeusu kiriku peapiiskop.

Õigeusu valla- ja kihelkonnakoolide kiire kasvu tõttu asutati 1870. aastal Riias vene õppekeelelega vaimulik (nn Balti) seminar, kus õppetöö kestis algul 3, hiljem (1877. aastast alates) 4 aastat. Õpilasteks võeti sõltumata usutunnistusest peamiselt lätlasi ja eestlasi. Seal sai kõrghariduse mitu hiljem silmapaistnud eesti haritlast.

Õpetajate edasiharimisel etendasid tähtsat osa õpetajate konverentsid. Nende korraldamise idee sai J. Cimze Saksamaal. Tema initsiatiivil korraldati 1848. aastal Lätimaal Turaidas ulatuslik läti õpetajate konverents, mida juhtis koolinõunik K. Ulmann. Sellest võttis osa ka väike rühm eesti õpetajaid. 1852. aastal tulid Palamuse kihelkonna õpetajad köster J. Nieländeri kutsel eneseharimise eesmärgil kokku. 1857. aastal tulid Hargla kihelkonna õpetajad isegi neljaks nädalaks kokku oma pedagoogilist haridust täiendama. Siitpeale hakati õpetajate konverentsideks nimetatud kokkutulekuid korraldama paljudes kihelkondades, mõnikord ka maakonniti. Arutati õppe- ja kasvatustööga seotud küsimusi, tutvuti uue õppekirjandusega ja direktiivorganite uute korraldustega. Kuna neid kokkutulekuid juhatasid enamasti pastorid, arutati sageli usulise kasvatuse probleeme. Valla- ja kooliõpetajad eelistasid koguneda kihelkonniti, kihelkonnakooliõpetajad maakonniti. Toimus ka ühiseid koosolekuid. Mõnes kihelkonnas, näiteks Otepääl ja Palamusel, kujunes traditsiooniks tulla kokku koolitööga seotud küsimusi arutama ja kogemusi vahetama kord kuus. Otepääl paistis sel alal eriti silma J. Hurda algatusvõime.

Kuna õpetajate kokkutulekutel käsitleti mõnikord ka poliitilisi küsimusi, keelas tsaarivalitsus 1886. aastal nende pidamise.

Aastad 1851. ja 1874. aasta kooliseaduste vahel olid eesti talurahvakooli intensiivse kujunemise ja küpsemise aastateks, nii et 1880ndateks aastateks oli eesti rahvuslik talurahvakool võtnud üsna kindla ilme. Sama võib öelda ka koolivõrgu kohta.

Ka kvaliteedilt oli rahvakooli tase märgatavalt tõusnud. Senise neljakuuse õppeaasta asemel kehtestati 1874. aastal kuuekuune ja 2–3-päevase õppenädala asemel täisväärtuslik 6-päevane. Katekismusekooli asemele oli kasvanud kool, kus õpetati peale katekismuse ka kirjutamist, arvutamist, geograafiat, kohati ka saksa ja vene keelt, kusjuures kehtis kindel tunniplaan ja õpetajal oli enamasti korralik haridus.

Sellises koolis hariduse saanud rahvas võis 1890. aastatel venestamisele püstipäi vastu minna.

19. sajandi teisel poolel paranes ka linnades asuvate õppeasutuste olukord ja eesti õpilaste osatähtsus nendes.

Linnaalgkoolidena töötasid nn elementaarkoolid. Need olid enamasti 3 õppeaastaga, saksa õppekeelega esimese astme koolid, kus peale katekismuse ja piiblitöö õpetati lugemist, kirjutamist, aritmeetikat, saksa ja kohati ka vene keelt. Tütarlaste jaoks oli veidi erinev õppeplaan. 1885. aastal õppis nendes 3436 õpilast, sealhulgas 1429 talupoegliku päritoluga last (41,6%), küllap olid need enamikus eesti lapsed.

Kihelkonnakooli lõpetajad võisid õppimist jätkata 3-klassilistes kreiskoolides; neis toimus õpetamine saksa keeles (erandiks oli üks venekeelne kreiskool Tallinnas). Õpetati peamiselt kutschariduslikke aineid nagu füüsika, looduslugu, matemaatika, joonestamine, saksa ja vene keel. Õpilaste arv oli 1883. aastal 882, nendest oli 45,9% talupoegliku päritoluga. Venestamise algul nimetati nad kas vene õppekeelega progümnaasiumideks või linnakoolideks, osa reorganiseeriti juba seitsmekümnendate aastate paiku. Tunduvalt kasvas poeglaste gümnaasiumide arv, Tartus ja Tallinnas asutati reaalkoolid. Eestlaste arv õpilaste hulgas järjest kasvas. Eesti rahvusliku kultuuri seisukohalt oli tähtis 1883. aastal Hugo Treffneri asutatud ja tema poolt ülalpeetav gümnaasium. Õppekeeleks oli esialgu saksa, hiljem vene keel, kuid õppeaineiks ka eesti keel. Õpilaste hulgas oli rohkesti eestlasi, kellest võrsusid silmapaistvad eesti teadlased, kirjanikud, ühiskonnategelased.

Tartu ülikoolis õppis 1888. aastal 1743 üliõpilast.

1878. aastal korraldas Taani eruohvitser, käsitöö entusiast Adolf Clausen-Kaas Tartus käsitööõpetajate kursuse, millest võttis osa paarkümmend eesti õpetajat. Nende kaudu kandus käsitöö õpetamine eesti koolidesse ja muutus aja jooksul eesti rahvahariduse oluliseks koostisosaks.

Pedagoogiline mõte ärkamisajal

Talurahva pärisorjusest vabanemisega ei ärganud veel eriline huvi oma rahvusliku kuuluvuse ega ka koolihariduse ja kooli vastu. Küllap olid peamiseks piduriteks rahva vaesus, suhtlemise raskus (liiklusteede ja -vahendite puudumine), koolihariduse vähest huvi pakkuv sisu. Sajandi teisel poolel hakkas eesti rahvas kiiresti konsolideeruma ja hariduse vastu suuremat huvi tundma. Mõnda vastu ärkamisajale.

Mis on rahvus? küsib Friedebert Tuglas artiklis “Rahvuslik kirjandus” (Eesti Kirjandus 1934, nr 5, lk 208) ja vastab sealsamas: sedamööda, kuidas rahvas jõuab ühtekuuluvustundeni, hakkab mõtestama oma ajalugu ja looma kultuuri, mis on rahva massikultuurist teadlikum, mitmetahulisem, muutub ta rahvuseks, natsiooniks.

Eelärkamisaja silmapaistvate tegelaste tõhus töö – Kr. J. Petersoni mütoloogiamugandused, Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi kirjanduslikku vormi valatud muinasjutud, eriti suurteos “Kalevipoeg”, teatud määral ka Johann Woldemar Jannseni Perno Postimehe ilmutamishakkamine, olid eestlaste rahvusliku konsolideerumise ja rahvustunde kujunemise sissejuhatuseks. Niisugused 1870.–1880. aastate vahelised suurüritused nagu üldrahvalikud laulupeod, eeltööd Aleksandrikooli rajamiseks, Eesti Kirjameeste Seltsi ja Vanemuise Seltsi asutamine, mitme ajalehe ja ajakirja ilmutamishakkamine tõstsid rahva enesetunnet. Köstrite ja koolmeistrite, riigiametnike (nt Peterburi patriootide), harva ka pastorite hulgas leidis haritud mehi, kes oma rahvust salgamata selle hüvanguks jõudu kulutasid. Kuidas see rahva enesetunnet, tema ellusuhtumist mõjustas, sellest kirjutas

ajaloolane Hendrik Sepp: "Eesti inimene läheb rõõmsamaks, julgemaks, ettevõtlikkus kasvab; rahva haridustungile tulevad vastu raamatud, ajalehed, rahvas eneses tõusevad huvid seltskonna, ühiskonna, riigi vastu /.../. Vaimustusehoog, jõud, suursugune mõttelend iseloomustab ajavaimu, eriti rahva iseteadlikuma osa juures /.../. See on aeg, mil mõõduandev rahvusidealistlik näoilme /.../, huvi ühisrahvuslike ettevõtete vastu kasvab. Tundub tegude himu, andumist rahvuslikule tööle /.../. Imelik, see rahvas, kellest aadel korra seletas, et ta sündinud orjarahvaks, et tal ei ole vaimuandeid kõrgemaks eluks, et ta on moraalselt looma arenemisastmel, – see rahvas avaldab korraga suurepärase elujõudu. Huvi kõrgemate eluavalduste ja kultuurisaaduste vastu ilmub oma maalapita inimene, tõuseb esimesel võimalusel korralikuks maapidajaks /.../. Eesti talutares muutub elu kiiresti: peagi on karuäkke asemel raudäke, peagi suitsutare asemel kena talu-elumaja." (Sepp 1928).

Eesti ärkamisaja pedagoogilise rinde kujundamisel on tegevad olnud peaaegu kõik selle ajastu aktiivsed rahvuslased. Viljakaid loovaid mõtteid on avaldanud ka mõned, kes ainult lühemat aega koolipõllul töötasid (Kreutzwald, Hurt). Järgnevalt on püütud koondatult esile tuua viie aktiivsema autori mõtteid.

Esimesena astus võitlusrindele **Johann Woldemar Jannsen** (1819–1890) oma Perno Postimehe (1857) ja Eesti Postimehega (1864). Ta oli üsna tagasihoidlik rindemees, sest printsiipiaalseteks võitlusteks polnud tema iseloom sobiv ja aeg veel küps. Tema esialgset eneseteostamist rahvahariduse taseme tõstmise suunas võib nimetada pigem otsinguks ja arvamuste avaldamiseks, mitte võitluseks. Rahva isetegevuse peamise vormina propageeris ta laulu- ja muusikakooride asutamist. Algul harrastasid need peamiselt vaimulikku muusikat, hiljem ka ilmalik-rahvuslikku. Tulemuseks olid üldrahvalikud laulupeod ja kohalikud üritused, mis ühendasid ja koondasid rahvast. Tema algatusel asutati ka muusikaja lauluselts "Vanemuine" (1865) ja esimese põllumeesteseltsina Eesti Põllumeeste Selts Tartus (1871). Võitluses saksameelsusega oli ta suhteliselt tagasihoidlik; ta soovitas küll hoolitseda, et "selge eesti keel enne selget saksa keelt pingi alla ei kukuks," aga kui kihelkonnakooliõpetajate konverentsil Viljandis (1866) püüdsid kooliõpetajad tõestada, et piibel ei sobi kooli lugemisraamatuks, maakonna koolide inspektor, Paistu pastor W. A. Hansen aga väitis, et "kui Jumal on niisugused kohad piiblisse pannud, siis peavad need head ja otstarbekohased olema, sest Jumal tunneb pedagoogikat kõige paremini", jäi kohal viibinud Jannsen täiesti passiivseks, ehkki õpetajad ootasid tema osavõttu diskussioonist. Kui Peterburi patrioodid teda liigses saksasõbralikkuses süüdistasid, püüdis ta end vabandada majanduslike raskustega suure perekonna ülalpidamisel ja ajalehe väljandmisel. J. W. Jannseni positsiooni rahvuslikus liikumises aitas kindlustada tema tütre Lydia Koidula populaarsus.

Perno Postimeest toimetama asudes seadis J. W. Jannsen lipukirjaks: kaitskem Jumalat, austagem kuningat ja elagem oma kalli Evangeeliumi-Lutheruse usu sees nõnda kui vagaristiinimese kohus on. Selles vaimus püüdis ta ka kooliküsimusi lahendada. Tema piiratus seisnes kasvõi selles, et ta seadis 1868. aastal Preisimaa rahvakoole eestlastele eeskujuks, ehkki Saksamaal neid teravalt kritiseeriti ja neli aastat hiljem reformiti.

Et vähendada mõisnike ja pastorite vastutust rahvakooli halva olukorra pärast, rõhutas J. W. Jannsen koduvalt, et laste kasvatamine olevat esmajoones vanemate asi; ainult seal, kus lapsed jääksid vanemate tuimuse ja rumaluse tõttu ilma hariduseta, olevat ülemuste sekkumist vaja. Rahval olevat kehtivate seaduste piirides küllalt võimalusi haridusasju

ajada. Alles siis, kui need võimalused on ammendatud, tulevat hakata suuremaid õigusi ja enam hoolitsust taotlema. Seejuures oli J. W. Jannseni põhimõtteks ikka: õigusi ja hoolitsust tuleb ülemustelt paluda, mitte nõuda. Teiste abi hariduse levitamisel olevat hea, aga veel parem olevat, kui eesti rahvas hakkaks ise taipama, et temale haridust tarvis on ja rohkem koolide eest hoolitseks. Rahva poolt valitud vallategelased peaksid esmajoonel hoolt kandma, et koolide olukord paraneks. C. R. Jakobsoniga polemiseerides möönis J. W. Jannsen 1871. aastal küll, et koolide õppekavad olevat ühekülgsed, kuid süüdi olevat rahvas, kes koolide eest hoolitseda ei taha (otsekui oleks õppeplaanide koostamisel küsitud rahva arvamust). J. W. Jannsen lootis, et rahvas kasvab hariduse najal sisemiselt tugevaks. "Õpetage rahvast, on meie alaline palumine; küll õpetatud ja haritud rahvas siis oma muu asjade eest isegi hoolt mõistab kanda". Naiivset lootust, et haridus üksi rahva elujärge oluliselt parandada võiks, kohtame tema kirjutistes sageli. "Tahaksime hea meelega esmalt selle eest muretseda, et rahvas rohkem kooli kasu tunneks ja seeläbi läheks kõik muu asi iseenesest," kirjutab ta. Ta lootis, et kui rahvakoole "kristliku hariduse põhja peal" juurde tekib, küllap siis kaovad ka vead rahva elus. "Iga kopik, mis iseene ja oma laste õpetamise eest välja anname, on kõige parema intressi peale pandud." Inimeste tuimust ja vähest soovi paremat haridust soovida peab ta rahva kurjemaks kammitsaks.

Mõnikord saavutas J. W. Jannsen haridust ja õppimist ülistades otse meie päevade taseme. 1869. aastal kirjutas ta Eesti Postimehes, et rahvakoolid, nii hääd-halvad kui nad on, teevad omal ajal ja omal kohal oma tööd, aga mis sest kasu on? See on ju peagi kadunud, kui pärast ei harjutata ega midagi juurde ei õpita. Inimene peab eluaeg õppima. Kes seda ei tee, see hakkab vähja viisi tagasipidi ronima, seisma ta ei või jääda, sest kogu maailm läheb oma tarkuses pikkade sammudega edasi.

Hariduse levitamisel talurahva hulgas paneb J. W. Jannsen peamised lootused kristlikule alusele rajatud rahvakoolile. Rahvalikest asjust, mida veel igatseda ja soovida tuleb, seisavad hääd rahvakoolid esimesel kohal, kirjutab ta. Kosuvad ja siginevad need, siis ei mõista meie, kuidas muud tarvilikud asjad tulemata ehk kängu võiksid jääda. Samas jätkab ta, et ka gümnaasiumid ja ülikoolid on tarvilikud, kuid need üksi ei ole võimelised rahvast õnnelikuks tegema, kui rahvakoolid puuduvad või kiratsevad.

Ta ei nõustu nendega, kes panevad peamise lootuse seadusandlikele reformidele hariduse alal. Seadused vajavad küll parandamist, aga ennekõike on vaja hoolitseda, et olemasolevad seadused saaksid täidetud. Selleks peaksid vallad ja lastevanemad koolide vastu enam huvi tundma. Oma lambatalled kasvatame ise, kas siis võime tahta, et mõisnikud meie lapsi peavad kasvatama. Ta arvas ammu olevat aja hoolitseda, et mõned kooli nime kandvad kohad ka tõesti koolideks saaksid. Selleks tuleb kõigepealt parandada koolide majanduslikku külge.

Seal, kus vanemate tuimuse ja rumaluse tõttu jääksid lapsed ilma hariduseta, pooldas J. W. Jannsen koolikohustust. Kool peaks tema arvates töötama aastaringelt. Kuna enamik lapsi on suvel siiski põllutööl, nõustub ta, et lapsed vähemalt kolm päeva nädalas, kasvõi öhtupoolikuti pärast päevatööd koolis käiksid, kuna muidu ununeb talvel õpitu.

Kooliharidus jääks J. W. Jannseni arvates ühekülgses, kui ta ainult teadmisi pakuks, ent tööd tegema ei õpetaks. "Pääd topitakse kõiksugu teadmisi täis, aga käed jäetakse kohmetumaks! Just seepärast on õppe- ja käsitöökooli ühendamist väga tarvis." Ka põllutöö- ja merekoolidele pöörab ta palju tähelepanu.

Eriti südamelähedane on J. W. Jannsenile tütarlaste haridus. Tulevased emad ei tohiks jääda ilma kooliharidusest. Vallakoolist üksi on vähe; igasse kihelkonda tuleks kõrvuti poiste kihelkonnakooliga asutada samasugune tütarlastele. Poistele ja tütarlastele ühist kihelkonnakooli ta ei poolda. Tütarlaste koolitamist linna "õmbuskoolides" peab ta loomuvastaseks, sest see võõrutab lapsed maast.

Vastukaaluks baltisakslaste teooriale, et eesti rahvas pole haridusvõimeline, esitab J. W. Jannsen oma optimistliku arvamuse, ehkki põhjendab seda mitte looduse seaduste, vaid Jumala tahtega. Jumal olla kõik inimesed nõnda loonud, et nad õpetamise teel võivad haritud saada. Ilmalikud seisused on küll mitmesugused, aga südame, mee, vaimu ja vere poolest on kõik inimesed ühesugused. Ei ole loodud tarka ega rumalat rahvast, ainult harimine ja õpetamine teeb vahet. Ilma õpetamiseta võib professori pojast pudrupea ja paruni pojast pagan saada. Sündides ei ole keegi enam ega vähem, kui patune inimene.

J. W. Jannsen märgib, et vanemad ja rahvas usaldavad oma kõige kallima vara – lapsed – õpetaja hoolde alla. Järelikult ootavad õpetajad kasina leiva juures tänu ja kiitust, aga enamasti on laetus nende palk. Vallad, kes oma koolmeistreid nälvida lasevad, teevad endale kahju nagu need vanemadki, kes lambiõli kokku hoiavad ja oma lastega poolpimedas toas räpaselt elavad.

Koolmeistrilt nõuab J. W. Jannsen head pedagoogilist ettevalmistust. Ei olevat õige, kui mõni kogemata koolmeistri ametit pidama hakkab, ehkki ta siin-seal midagi õppinud on. Tänapäevalgi on õpetlik lugeda, mis Jannsen juba enam kui 120 aastat tagasi kirjutas: "... aga üleüldse midagi õppida ja koolmeistriks õppida on suur vaks vahet. Mitte üksi mis õpetada, vaid iseäranis kuidas õpetada, peavad koolmeistrid ometi kohegil oma ameti tarvis ise põhjani kuulnud, näinud ja õppinud olema. Ja seks on meil seminari tarvis."

Et õpetajad oma töös mitte tuimaks ei läheks, vaid alatasa värskendust saaksid, selleks pooldab Jannsen õpetajate konverentside korraldamist kas maakondade või kihelkondade kaupa. Eesti Postimehes tõi ta meeleldi selliste konverentside kirjeldusi.

Et õpetamine ja kasvatamine käsikäes peavad käima, oli J. W. Jannsenile selge. Oli see ju tema aja saksa pedagoogikas otse hüüdsõnaks. Kes ainuüksi vagu lapsi tahab kasvatada, kasvatab vist lambapäid, kirjutas ta. Kes ainult tarku ja teraseid lapsi kasvatab, see kasvatab ühtlasi kelmisid ja võrukaelu, kes ilma seepidise juhita ja sihita iseendale ja teistele kahjuks ning ristiks elavad. Tõsist jumalakartust noorte südamesse istutada on peaasi; kus see puudub, seal raiub koolmeister palja kirve varrega ja peksab tühi õlgi, teeb palju kisa ja saab vähe kasu. "Jumalt karta, ülemaid austada ja tublisti tööd teha – see on meie osa, ja häda meile, kui sellest teest kõrvale langeme ning peaga läbi seina tahame joosta," kirjutas ta 1858. aastal Perno Postimehes.

Kasvatustöös peab ta eriti tähtsaks eeskuju. Kui hea õpetamine ka poleks, õpetaja halb eeskuju muudaks kogu töö tulutuks. Milliseks tuleks inimesi J. W. Jannseni arvates kasvatada, selgub sellest, keda ta peab haritud inimeseks. Eesti Postimehes (1865) kirjutab ta: "Haritud inimene armastab puhtust, tema hoiab end tüli eest, nõuab rahu, ei ole armuta inimeste ega lojude vastu; tema teab, mis vaev on, ja püüab vaeva vähendada; tema sallib küll rumalaid, aga mitte rumalust; ta juhatab ja õpetab, kus iial võib, ja kannatab, kui harimatud seda ei mõista vastu võtta; ta manitseb vähem, näitab enam oma haritud elukommetega, kuidas inimene peab elama; haritud inimene on alandlik, aupaklik (aga mitte koera viisi) ja tasane; tema armastab ja teeb õigust õiguse pärast, mitte oma kasu pärast; haritud inimene ei salga mitte oma sugurahvast ära".

Kõlbelise kasvatuses küsimusi käsitledes apelleeris J. W. Jannsen liiga sageli jumalasõnale, ka seal, kus see üsna liigsena tundus. Eriti paistis see silma tema ilukirjandusliku tegevuse varasemal perioodil.

Kasvatuse meetoditest pooldas J. W. Jannsen rohkem laimist kui kiitmist. Kiitus olevat ikka rohkem kahju toonud kui laim. Kiitus kasvatab kalkuni saba, teeb laisaks ja seisev vesi läheb enamasti ikka haisema. Armastuse jõud olevat aga kõige tugevam.

Koolihariduse kõrval peab Jannsen väga tähtsaks kodu osa laste kasvatamisel. Lastel kõlbeline kasvatus peab algama kodus ema süles ja ema käte vahel. Sellepärast peab ta emade kasvatamist eriti tähtsaks.

J. W. Jannsen oli kogenud koolimees ja tundis koolielu valguse- ja varjukülgi. Oma lopsaka stiiliga oskas ta neid trükiõnas rahvapäraselt kirjeldada. Sageli püüdis ta üsna häid arvamusi ja mõtteid looritada vagatseva fraseoloogiaga. “Kool on kiriku jalga ja kiriku maailma sammast”, väitis ta juba Perno Postimeest toimetama asudes ja seda tõdemust kordas ta hiljem sageli. Mõnikord on avaldatud arvamusi, et J. W. Jannsen püüdis sellega oma loomulikkust elurõõmu ja ilmalikkust mõttekäiku looritada. “Minul on alati see tundmus olnud, et J. W. Jannsenil mitte tõsise usulise iseloomu soojust ei ole, kuigi ta seda omale /.../ on sugereerinud,” kirjutab A. Jürenstein. Ka C. R. Jakobson ja J. Hurt on J. W. Jannsenile silmakirjalikkust ette heitnud. See asjaolu kutsuski esile üha süveneva lõhe tema vaadete ja kiiresti muutuva aja nõuete vahel. Ta püüdis küll ajaga sammu pidada, kuid 1880ndatel aastatel oli Eesti areng kiirem kui J. W. Jannseni samm. Ta ise arvas oma “vankri” kesk maanteed hoidvat, sest seal olla tee kõige siledam (!), kuid 1880ndateks aastateks oli selge, et ta “vanker” oli veerenud üsna kraavi kaldale.

Peame õigeks J. W. Jannseni elulähedasi ja omal ajal progressiivseidki vaateid nende looritatuse pärast mitte maha vaikida, veel vähem taunida, vaid õiglaselt näidata, mida ta eesti rahvusliku pedagoogika kujunemisele andis. (Schmidt 1925).

Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1803–1882) esimeseks pedagoogiliseks panuseks olid tema sisukad rahvajutud eelärkamisajal ja eepos “Kalevipoeg”. Elu teisel poolel tuli ta kalendrijuttudes, ajalehekirjutistes ja kirjanduslikus loomingus ikka jälle pedagoogiliste probleemide juurde. Tihe side Võru pedagoogide ringkonnaga andis talle selleks pidevalt hoogu. Suhtlemine Peterburi patriootidega ja kirjavahetus Soome rahvusliku liikumise juhtidega teritasid ta pilku Eesti haridusprobleemide nägemiseks.

Korduvalt polemiseerib ta baltisakslastega, kes ei pea eestlasi arenemisvõimeliseks. Ta väidab, et eestlaste madalas kultuuritasemes on süüdi sajandeid kestnud pärisorjus ja kiriku haridusvaenulik hoiak. Nälgija vajab kõigepealt leiba, alles siis saab ta kooli minna.

Nagu igal rahval, nii on ka igal normaalsel lapsel sünnipärane eeldus vaimseks arenguks. Sünninud lapses on vaimsed anded, mida tuleb kasvatuse abil arendada. “Ehk küll anded igas kohas ühesugused ei ole, siiski leiame, et mõistlik kosutamine mitu korda pisukesest ivast kena võsukeks kasvatab, kuna teises kohas kõige paremast seemnest midagi ei saa.” Kõik sõltuvat kasvatusest. Kasvataja on nagu aednik, kes oma rohtaeda armastusega harima peab.

1874. aastal möönab Fr. R. Kreutzwald küll, et haridus on mõnevõrra kättesaadavamaks muutunud, kuid rahva huvi selle vastu polevat palju kasvanud. Kõige pahandavamaks pidas ta, et paljud jõukad talumehed koolist ja haridusest vähe hoolisid. Et köstrid ja pastorid rahvale hariduse levitamisest vähe hoolisid, selle üle kurtis ta sageli, kuid eriti

nurises ta selle üle, et ka noored eesti soost teoloogid libisevad pimedusemeeste leeri. Niikaua kui koolid pastorite mõju alla jäävad, ei olevat eestlastel haridust loota. Kuna koolid on peamiseks hariduse allikaks, “esimeseks, teiseks ja kolmandaks abimeheks”, siis peaksid kõik rahva sõbrad neid üksmeelselt toetama ja meelde tuletama, et “meie edaspidine eluõnn nende küljes seisab.” Kool muutub rahvapäraseks alles siis, kui rahvas tema ülalpidamise enda kätte võtab. Et ka riiklik kool võiks olla rahvalik, demokraatlik, selleni Kreutzwaldi lootused ei küündinud. Ta soovitas rahval astuda samme osavamate koolmeistrite palkamiseks ja kooliaja pikendamiseks paari kuu võrra. Seejuures ei poolda ta koolide allutamist Venemaa valitsusele.

Õppetöös pooldas Fr. R. Kreutzwald, et loodusteadus oma materialistliku metodoloogiaga moodustaks tõhusa vastukaalu usulis-idealistikule orientatsioonile koolis. L. Koidulale kirjutas ta: “Meie viletsad külakoolid kasvavad pikkamööda katekismusest ja vana testamendi muinasjuttudest välja ja viskavad neile liiga kitsaks jäänud lapsekingad prügihunnikule. Loodusteaduste hele valgus leiab oma kiirtele ka meie juurde sissepääsu”. Koolis on tähtis koht ka maateadusel. Selle õpetamisel tuleb lähtuda lapse kodu ja kooli ümbruse tundmaõppimisest ja siis jälgida kõikvõimalikesse suundadesse tõmmatud kooridinaate. Vajalikuks pidas ta koduloo ja kodumaa õpikut.

Ajaloo õpetamisel soovitas ta “veriste sündmuste” asemel pöörata suuremat tähelepanu inimsoo sotsiaalsele arengule, humaansuse ja kodumaa-armastuse käsitlemisele.

Väga tähtsaks pidas ta laste iseseisva mõtlemise ja avastamisrõõmu arendamist. Laste esitatud küsimustele ärgu antagu valmis vastuseid; suunatagu lapsi iseseisvalt tähelepanekuid tegema ja lahendusi otsima, õpitavat praktiliselt rakendama. Sel ajal tundus üsna uudsenä Fr. R. Kreutzwaldi soovitus korraldada lastega ekskursioone, õppida tundma kahjulikke umbrohtusid ja seeni ning nende tõrjet.

Ta hindas kõrgelt noorsoo kasvatamist eesti rahvuslikus vaimus, taunis korduvalt saksastamist, “kadakasakste” kasvatamist, kes oma talupoeglikku päritolu häbenevad. Tuleks vältida eesti laste suunamist saksa õppekeelele koolidesse.

Ta karikeeris korduvalt neid, kes linnas veidi haridust said ja end seejärel “saksaks” pidama hakkasid. “Mis aitaks saksameistri juures ametitöö õppimine ja isanda nimi, kui niisugune isand maailma hulguse kombel kõrtsist kõrtsi venib, kuni viimane tööga teenitud rahakopikas kõrisõlmest alla läks. Vaatame niisuguse “isandaks” sõimatud hulguse kõrval üht ausat põllumeest, kes palehigis leiba teenib, haritud kombel lapsi kasvatab, vaimukosutust nõuab, ja sedamööda oma maja ja perepidamise paremale järjele seab, siis tuleb tõelikult küsida, kumb neist ausamas seisuses elab? Raamatukirjutaja leidis palju sagedamini haritud rahvast musta maamehe kuue all kui hilpharakate isandate seltsist. Niisuguste isandate kõige suurem õnnetus oli, et nad pisut saksa keelt oskasid tõnkida, mis kui kelk konariku peal edasi jõudis, aga siiski mehikese nina nii kõrgele tõstis, et see enam maakeeli raamatusse ei mahtunud.” Enda kohta ütles Kreutzwald, et tema lipukirjaks on alati taotleda tõe ja mitte kunagi salata, kes ta on või kust soost ta on võrsunud.

Kreutzwald ei väsinud noori eesti haritlasi isiklikult julgustamast oma rahvusele ustavaks jääma. J. Hurt ja Mihkel Veske, C. R. Jakobson ja L. Koidula, August Weizenberg ja Juhan Weizenberg ning A. Reinald – kõik nad leidsid Fr. R. Kreutzwaldis kõige heatahtlikuma nõuandja ning abistaja. Rahvalikkus, talupoeglik päritolu ja rahvuslik

meelsus – need olid Fr. R. Kreutzwaldile iga noormehe puhul parimaks soovitus, mille põhjal ta teda kohe valmis oli vennaks tunnistama.

Üheks tähtsamaks rahvusliku kasvatusvahendiks on Fr. R. Kreutzwaldi arvates rahvapärимused, jutud ja laulud, eriti “Kalevipoeg”. Need aitavad ühendada nüüdispõlve inimest oma vanemate ja esivanemate elutarkusega.

Otseseid kasvatusvahendeid käsitles Fr. R. Kreutzwald harva. Kõige sagedamini rõhutas ta koolitöö seostamist tööga, kandkugi see töö mõnikord pooleldi mängu iseloomu. Kasulikuks kasvatusvõtteks pidas ta õpilaste suunamist tööle koolipõllul ja -aias. Töökasvatust pidas ta vajalikuks ka tütarlastele.

Omapärase pildi idealiseeritud õpetamis- ja kasvatusmeetoditest maalib Fr. R. Kreutzwald oma pealkirjata kalendrijutus (“Eesti-rahva Kasuline Kalender”, 1874, lk 51), mille kirjandusloolased hiljem on pealkirjastanud „Uus koolmeister“. Kalendrijutu sisuks on koolmeistri, allohvitser Ivanovi tulek Ladusjärvele. Uus koolmeister hakkab rakendama uusi võtteid, millega võidab laste poolehoidu. Endine õpetaja ja pastor, kes uue koolmeistri töösse alguses skeptiliselt suhtuvad, kiidavad selle lõpuks heaks. Õpilased otsivad välja endise õpetaja kepi, millega õpilasi sageli nüpeldati, ja põletavad selle ühiselt tuleriidal (otsekui meenutades saksa üliõpilaste kapralikepi põletamist Wartburgi-pühal 1817. aastal).

Kuigi Fr. R. Kreutzwaldil oli põhjusi olla rahulolematu rahva haridustaseme aeglase tõusu pärast, ei kaotanud ta siiski optimismi eesti rahva tuleviku suhtes. Oma sõbrale Jaan Adamsonile kirjutas ta veel üsna vanas eas: “Mida vanemaks ma lähen, seda nooremaks läheb mul lootus, et Eesti päikese tõusmine enam kaugel ei või olla.” Paar aastat hiljem kirjutas ta samale J. Adamsonile: “Ajamärgid võiksid tunnistada, et Eesti õõ lõpetus ikka ligemale jõuab ja lähema ehk kaugema aja pärast meie põrmuküngaste üle uue päeva valgus saab tõusma! Ses lootuses puhkama minna trööstib lahkujat ja teeb puhkajale hauamulla kergeks, kui ta magama heites tohib ütelda: ehk on minu kantud liivast ka mõned sõmerad parema aja templi ehitamise tarvis kõlblikuks leitud.”

Kreutzwald läks puhkama enne, kui rahvusliku liikumise sisetülid, eriti aga venestuse laine tema optimismi oluliselt kärpima küündisid. Et Eesti päike kunagi hoopis säravamana tõuseb, kui Fr. R. Kreutzwaldi elupäevil oletada võis, selle ennustamiseks puudusid Fr. R. Kreutzwaldil ajendid. (Elango 1955).

Jakob Hurt (1839–1906) sai hea koolihariduse Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis ning tõhusa koduse kasvatus akadeemik Alexander Theodor Middendorfi ja koolidirektor Carl Oetteli perekonnas. Seetõttu oli ta võimeline ühiskondlikke ja koolielu probleeme käsitleda tasandil, milleni ei küündinud enamik eesti ärkamisaja tegelasi. Ta ise oli eesti rahvusliku liikumise silmapaistvaks juhiks, kes põhjendas teaduslikult eestlaste õigust olemasolule ja omapärase rahvusliku kultuuri loomisele. Pedagoogika, eriti õppetöö detailküsimumustes pole ta palju kaasa rääkinud, küll aga esitanud väärtuslikke ettepanekuid rahvusliku kultuuri arendamise kohta.

Ärkamisaja algul oli kõige kesksemaks probleemiks eesti rahva püsijäämine, tema elujõu ja kultuurivõime probleem. Eelärakamisaja valgustajad olid sel alal juba mõndagi teinud, kuid ikka veel leidis kahtlejaid oma rahva, veel enam aga võõraste hulgas. J. Hurt oli veendunud, et eesti rahva olemasolu on õigustatud ja seda tuleb kasvatusel teel üha kindlustada. Rahvuslik omapära on kallis vara, mille me esivanemalt pärimise ja siis jälle oma lastele päranduseks jätame. “Tema pääl ja tema sees elab rahvas terve, täie ja

tubliste. Sellepärast siis ka iga õige rahva liige oma rahvust armastab ja kangeste vasta paneb, kui seda riisuda tahetakse.”

Kõnes Liivimaa kirikuõpetajate sinodil 16. augustil 1874 ütles J. Hurt koguni, et iga-sugune ümberrahvustamine on “üks vaimline tapatöö inimesesoo edenemise vastu ja saab end valusasti kätte maksma”.

Ärkamisaja tegelaste kokkutulekul Helmes 6. juulil 1870 peetud kõnes ütles ta: “Eesti rahvas on imelise jõuga ka vägevamate võimu ja meelevald all oma iseloomu, keele ja kombel muutmata ja murdmata hoidnud, see tunnistab suurest elujõust, mis rahva sees elab.” Eesti rahval on haritud elu alged – koolid, kirik, kirjavara, vallaomavalitsus – olemas. Seda tuleb edasi arendada, mitte oma olemuselt, rahvuslikult kuuluvuselt teiseks muuta. Rahvas peab küll paremaks ja haritumaks saama, kuid mitte kaotama oma rahvuslikku omapära.

Eestlaste saksastamisel puuduvad loomulikud eeldused, sellepärast see ka ei õnnestu. Meil ei ole saksa talupoegi kellega eesti talupojad võiksid seguneda. Ülemkihid võivad küll rahvast valitseda, temale head või halba teha, aga “uut loomu luua, uut keelt keeta, üsna uut meelt pähe panna ja üsna uut vaimu rahvale sisse valada nemad ei jõua /.../. Tervet rahvast ei muuda keegi muu kui jälle üks tõine rahvas.”

Kirikuõpetajate sinodil kõneldes esitas J. Hurt eesti rahvusliku kultuuri arendamise ulatusliku programmi. Selles tõstis ta esile järgmised ülesanded: „1. Võitlus rahvuse salgamise vastu. 2. Rahva enesest lugupidamise jalule seadmine. 3. Rahva kirjavara edendamine. 4. Eesti kirjakeele puhastamine ja arendamine. 5. Rahvusliku mineviku mälestusmärkide – rahvapärimeste, muinasjuttude, laulude, vanasõnade, kohaliku traditsiooni ning kommete – uurimine ning teaduslik läbitöötamine. 6. Eesti seltside arendamine, eriti kehtis see Eesti Kirjameeste Seltsi kohta. 7. Tuleb hoolt kanda heade kooliraamatute eest. 8. Eestikeelsete koolide süsteem tuleb välja arendada; valla- ja kihelkonnakoolide kõrval ette näha ka maakonnakool. 9. Eesti keelt tuleks vabatahtliku õppeainena õpetada ka kohalikes keskkoolides (gümnaasiumides); Tartu ülikoolis tuleks eesti keele lektoraat ümber kujundada professoriks. 10. Ametiasutustes tuleks luua võimalus asju ka eesti keeles ajada. 11. Tuleks võidelda ühtse eesti kirjakeele eest, teda murretest killustamata. 12. Tuleb püüda selle poole, et kaoks vaen eestlaste ja sakslaste vahel ning leiaks maad vastastikune lugupidamine, millele rahvuslikud erinevused ei võiks takistuseks olla.”

J. Hurt ülistas emakeelt ja selle tähtsust rahva ning iga inimese elus nii kaunisõnaliselt ja veenvalt, nagu pärast teda pole keegi suutnud: “Rahva keeles elab kõik rahvas kokku võetult nagu üksainus mees; mis tuhanded pääd ja tuhanded aastad iale välja arvanud ja üles leidnud, mis nemad targaste ja teravaste mõelnud ja ütelnud, see on kõik korraga tallele pandud rahva keele sisse”, kirjutas ta Aleksandrikooli põhjendades. “Keeles elab meie vaim, tema läbi avaldab ennast meie sisimine elu ja tema läbi saab ta toitu. Saab keel ära segatud, siis solgitakse sellega ka meie vaimu elu. Jääb keel kängu ehk kinni, siis hakkab ka meie sisimine inimene põdema ja läheb kiduraks. See on suur õnnetus igale inimesele,” jätkab ta samas.

Emakeelse kooliõpetuse tähtsust põhjendas J. Hurt oma kõnes Tartu “pedagoogilisel õhtul” (1869).^{*} Kokkuvõetult tõi ta ette järgmised põhjendused:

1. Igasugune õpetus, eriti aga kooliõpetus võib ainult siis vaimu ja südant harida, kui see toimub emakeeles. Võõras keeles õpetamine pidurdaks lapse üldist arengut, sest keele enda omandamine võtaks suurema osa õppeajast. Võõrkeelses koolis omandatud teadmised jäävad paratamatult pinnapealseteks ja ununevad ruttu.
2. Õpetus emakeeles hoiab alal sideme rahvaga ja toidab armastust tema vastu. Suurem osa linna võõrkeelsetes koolides õppinud eestlastest on siiani oma rahvale kaduma läinud.
3. Emakeelse kooli eest hoolitsedes haritakse ühtlasi rahva kirjavara. Emakeelsete õpikute kaudu võiksid oma haridust täiendada need, kellel koolitee pooleli jäi (nt kihelkonnakooli ei läinud). Peale õpikute vajab kool, eriti kihelkonnakool, ka muud emakeelset kirjavara.
4. Eestlaste saksastamise püüded kooli kaudu kutsuvad esile koolide venestamise ohu.
5. Püüded mingit rahvast ümberrahvustamise teel maailmast ja ajaloost välja kriipsutada on loomuvastane ja omavoliline vahelesegamine jumalikku maailmakorda: kui jumal on mingile rahvale olemasolu andnud, siis tahab ta ka tema edasielamist ja püsimist. Samas kõnes põhjendab J. Hurt selgelt ja veenvalt, missuguseid koole eesti rahvas vajaks ning tegi kokkuvõtte tema poolt kavandatud Eesti koolisüsteemist.

Koolisüsteemi esimese astme pidid J. Hurda järgi moodustama külakoolid; kõik eesti poisid ja tüdrukud peaksid selle astme kohustuslikult läbima. Laulmise, lugemise ja usuõpetuse kõrval tuleb nendes koolides õpetada ka kirjutamist ning rehkendamist, vähemalt poistele. Ka kodumaatundmise õpetamine peaks nendes koolides koha leidma. Külakool ei pea olema leeriks ettevalmistaja, vaid peab noori eluks ette valmistama.

Teiseks astmeks on kihelkonnakool. Neid peaks igas kihelkonnas olema üks poistele ja teine tütarlastele. Poeglaste kihelkonnakool peab külakoolis antud õpetust süvendatud ja laiendatud kujul jätkama. Uute ainetena tuleks siin õpetada ajalugu, geograafiat, füüsikat, emakeele elementaargrammatikat ning neile, kes huvi tunnevad, saksa ja vene keelt. Võõrkeelte õpetamist ei tohi asetada esiplaanile, kuna talurahvas nende tundmist oluliselt ei vaja. Kihelkonnakoolis õppimine ei peaks olema kohustuslik, kuid tungivalt soovitatav tulevastele taluperemeestele kui majanduse ja kogukonna asjade juhtidele. Tütarlaste kihelkonnakoolid peaksid olema lahus poiste omadest; võõrkeelte õpetamine tuleks siin asendada käsitöö õpetamisega.

Maa rahvakoolide kolmandaks, kõrgemaks astmeks luges J. Hurt ringkonna- ehk maakonnakoole, mis seni täiesti puudusid. Need pidid olema emakeelsed ja jätkama kihelkonnakooli kursust. Uute õppeainetena pidid lisanduma planimeetria, stereomeetria ja algebra (soovitatavalt seotult maamõõtmisega), tehnoloogia, põllumajanduse õpetamine. Saksa ja vene keel peaksid selles koolis olema kohustuslikud õppeained. Õppeaeg kestaks kolm aastat. Igas maakonnas peaks olema üks selline kool. Ta valmistaks ette vallakirjutajaid ja -vanemaid, kooliõpetajaid, kohtunikke jm maaühiskonna juhtivaid tegelasi. Tulevaste kooliõpetajate huvides tuleks õpetada ka didaktikat-metoodikat ja muusikat. Need koolid pidid esialgu jääma ainult poistekoolideks.

^{*} Sel ajal, kui J. Hurt oli Tartu gümnaasiumis õpetajaks, oli kohalike keskkoolide õpetajatel kombeks aeg-ajalt koguneda nn pedagoogilistele õhtutele; neid õhtuid organiseeris peamiselt kreiskooli juhataja Carl Oettel, pärastine J. Hurda väimees.

Eestikeelsete maakonnakoolide (kreiskoolide) asutamist pidas J. Hurt eriti tähtsaks seepärast, et vältida senini toimunud eestlaste saksastamist saksakeelsetes kreiskoolides. Kuna aga maakonnakoolide asutamine igas maakonnas ei olnud sel ajal reaalne, nägi J. Hurt esialgselt lahendust üheainsa Aleksandrikooli asutamises.

Eestikeelset kesk- ja kõrgkooli pidas J. Hurt sel ajal ebareaalseks, kuid põhimõtteliselt mitte võimatuks. Kui tulevased põlved seda vajavad ja suudavad ellu kutsuda, siis ei peaks meilgi midagi selle vastu olema, väitis Hurt. Ta nõudis eesti keele õpetamist fakultatiivse aina kreiskoolides ja kohalikus gümnaasiumis, samuti ülikooli lektoraadi muutmist professoriks.

J. Hurt toetas põhimõtet, et kool õpetab, kodu ja perekond kasvatab. Koduses kasvatuses pidas J. Hurt eriti tähtsaks kaht asjaolu: emakeelt ja eesti rahvuslikku kultuuripärandit. Kadakasakste perekonnas ei kuule laps ei õiget eesti keelt ega õiget saksa keelt, tema vaimne areng jääks kängu, J. Hurda arvates see ilmnebki paljudes linnakoolides.

Eesti rahvuslikust kultuuripärandist, mis peaks perekonnas domineerima, pidas J. Hurt eriti tähtsaks rahvaluulet. Ta oli üldse rahvaluule teadlikumaid ja läbinägelikumaid hindajaid; pidas rahvaluulet elavaks tunnistajaks esivanemate “südamest rinnus ja meelest pääs”. Ta ise oli kasvanud rahvaluulelembeses perekonnas ja oskas hinnata selle tähtsust lapse vaimses arengus.

J. Hurda kaheksa-aastasest tegevusest Otepää pastorina, mis tihedalt põimus rahvakoolide juhendamisega, nähtub, kui kõrgelt ta hindas rahvakooliõpetajat, milliseid nõudmisi ta temale esitas ja kuidas püüdis teda abistada. Peaaegu igal kuul organiseeris ta oma kihelkonna rahvakooliõpetajate nõupidamise, kus esmalt jälgiti valitud kooli õppetööd ja seejärel arutati saadud muljeid ning üldisi kasvatusküsimusi. Sageli pidas ta ise ettekande mõnel pedagoogilisel teemal. Õppe- ja kasvatus töö tase muutus Otepää kihelkonnas seetõttu tunduvalt paremaks.

J. Hurt etendas tähtsat osa ka Eesti Aleksandrikooli loos. Holstre ja Tarvastu rahvuslikult mõtlevatel kooliõpetajatel tekkis juba 1860ndatel aastatel idee kutsuda ellu eesti õppekeelega kool, mis oleks kihelkonnakoolist kõrgem. Milline just, selle kohta neil selget plaani polnud. Keiser Aleksander I mälestuseks kavatsesid nad koolile anda Aleksandri nime, lootes sel teel kergemini saada asutamise luba.

Ärkamisaja tegelaste nõupidamisel Tarvastus (1870) anti ideele konkreetsem sisu ja moodustati peakomitee eesotsas J. Hurdaga. Peagi paisus kooli asutamise mõte ulatuslikuks rahvuslikuks liikumiseks ligikaudu 130 kohaliku abikomiteega. Kogutud kapital paisus lõpptulemusena saja tuhande rubla piiridesse. Asutatava kooli tüübina hakati eelistama reaalkooli, ehkki Hurt pooldas kreiskooli.

Toetuse saamiseks pöördus J. Hurt korduvalt üleskutsetega rahva poole. Abikomiteed korraldasid pidusid, koosolekuid, korjandusi ja muid tulutoovaid üritusi. 1872. aastal avaldas J. Hurt eri raamatuna (74 lk) sisuka selgituse kavatsetava kooli tähtsusest ja iseloomust: “Mis Aleksandrikoolile vasta pannakse ja mis selle pääle kosta”. Raamatul oli oluline tähendus eesti rahvuskultuuri tähtsuse ja olemuse selgitamisel.

Kahjuks tekkis aktivistide hulgas sügav lõhe. C. R. Jakobson taotles kooli asutamiseks kogutud kapitali arvelt 10 000 rubla laenu Viljandi Põllumeeste Seltsi maja ehitamiseks, J. Köler tahtis saada 25 000 rubla laenu Krimmi rännanud eestlastele Kutaugani mõisa omandamiseks jms. J. Hurt aimas raskusi, mida selliste laenude tagasisaamine valmistas

ja keeldus neid andmast. 1883. aastal tekkis sügav vastuolu J. Köleri ja J. Hurda pool-dajate vahel; tehti katset Hurta peakomitee esimehe kohalt tagandada. Hurt pöördus tsaarivalitsuse organite poole. Tulemuseks oli, et kogu üritus likvideeriti, kogutud raha läks tsaarivalitsuse käsutusse ja selle arvel avati 1888. aastal Põltsamaa lähedale (Kaarli mõisa) vene õppekeele linnakool, kus eesti keelt õpetati ainult 2 tundi nädalas (igas klassis).

J. Hurda pedagoogilised ideed jäid eesti emakeelse kooli raudvaraks. Need olid nii hästi põhjendatud, et teadusel ei olnud nendele kaua aega midagi lisada. Venestusliikumine tõrjus nad küll ajutiselt tahaplaanile, kuid ei suutnud päriselt kõrvale suruda. J. Hurt isik-likult keskendus Peterburis peale kutsetöö (eesti koguduse pastorina) eesti keele uurimi-sele, eriti aga eesti rahvaluule kogumisele, süstematiseerimisele ja teaduslikule töötle-misele. (Jakob Hurda kõned... 1939).

Carl Robert Jakobson (1841–1882) paistis silma piiramatu usuga kasvatuses, mis innustas teda võitlema rahvahariduse, eriti koolihariduse taseme tõstmise eest. Ta alustas oma võitlust enne 1874. aasta talurahvakoolide reformi ega võtnud piisavalt arvesse edusamme, mida see reform kaasa tõi.

C. R. Jakobsoni pedagoogilised vaated ja veendumused hakkasid kujunema J. Cimze käe all Valgas (1856–1859), süvenesid koolitöös Tormas ja Jamburgis, hiljem (1864–1871) Peterburis. Peterburi ülikooli juures sooritas ta saksa keele õpetaja eksami, mis võimal-das tal töötada keskkoolides ja perekondades (lühemat aega isegi tsaari perekonnas). 1871. aastal tuli ta tagasi Eestisse, omandas Vändras talu ja keskendus kooliõpikute koos-tamisele ning aastast 1878 ajalehe Sakala väljaandmisele.

C. R. Jakobsoni kogemused koolitöös polnud eriti sügavad. Hinnatavaid pedagoogilisi teeneid on tal õppekirjanduse koostamisel Eesti Kirjameeste Seltsis.

Võitlus eesti rahva, eriti talurahva hariduse tõstmise eest moodustab olulise lõigu C. R. Jakobsoni elutöös. Ta alustas seda võitlust artiklites Eesti Postimehes ja jätkas Sakalas. Reas artiklites kritiseeris ta talurahvakoolide olukorda ja püüdis näidata, et eesti rahva tulevik on seotud tema haridusolude paranemisega. Eesti rahvas olevat täis elu-jõudu, mida saab hariduse abil suunata tuleviku kindlustamisele. Ta soovitas esitada vallavalitsustele kooliolude parandamiseks suuremaid nõudeid, kuid ka rahvas ise hoo-litsegu, et lapsed väärrika hariduse saaksid.

Õige kooliõpetuse ülesanne on võidelda ebausust vastu. “Inimsõbra süda kerkib leinast, kui mõeldakse selle peale, kui palju viletsust maailma toovad teadmatus ja ebausk. Aga kus on abi selle vastu? Koolides ja asutustes. Loodusteaduslik haridus on õige mürk ebausust vastu, kuid meie rahvakoolides leiavad lugemisraamatud, mis võiksid õpilase vaimu äratada ja teda õpetada selgete silmadega enese ümber vaatama, veel liiga palju “väga ha-ritud” vastaseid.”

C. R. Jakobsoni arvates oli rahval vaja mitte ainult teaduslikku, vaid ka elu nõuetele vastavat kooliharidust. Kuna eesti rahvas elatus sel ajal põhiliselt põllutööst, taotles ta, et lastele õpetataks põllupidamise ja loomakasvatuse aluseid. Kirjas J. Adamsonile (14. nov 1875) väitis ta, et lisaks koolides õpetatule tuleks asutada eeskujulikud majandid, kus noored kõrvuti praktilise tööga omandaksid vajalikke teadmisi. Ta ise kavatses oma tallu Kurgjale sellise majandi asutada, kuid ootamatu surma tõttu jäi kavatsus realiseerimata.

C. R. Jakobson oli üks väheseid, kes juba sel ajal rõhutas hariduse ja kooliolude parandamise seost võitlusega rahva õiguste eest. Vana-Vändra uue vallamaja pühitsemisel peetud kõnes (1875) ütles ta, et koolid, kes inimese vaimu ülemale priiuspõlvele peavad suunama, võivad ainult siis kasulikud olla, kui inimesed on tõesti priid ja ise seda tunnevad.

Soovid õpetamise sisu kohta rahvakoolides sõnastas Jakobson juba oma publitsistliku tegevuse algul, 1866. aastal artiklis “Meie valla- ja kihelkonnakoolid”. Ained, mida igas külakoolis lühidalt, aga selgesti tuleks õpetada, on tema arvates järgmised: 1. Meie ristiusu tundmine (katekismus, piibllilood ja kirikulaulud). 2. Mõistusega lugemine. 3. Kirjutamine. 4. Arvutamine. 5. Õpetus maailma maadest ja loomadest. Nende ainete tundmist peab ta igale inimesele väga tähtsaks.

Paljud vajavad aga laiemaid ja sügavamaid teadmisi. Nende jaoks peavad olema kihelkonnakoolid. Ained, mida siin tuleks õpetada, on artikli autori arvates järgmised: 1. Ristiusu õpetus. 2. Loomuse seletus ja füüsika (selle aine tähtsust põhjendab ta eriti ja ironiseerib selle vastaste üle). 3. Rehkendamine ja ruumiarvamine ehk geomeetria. 4. Maailma sündinud asjade ja maade tundmine (“Midagi maailma sündinud asjust mitte teada tunnistab ikka üht tuima vaimu ja kitsaid mõtteid”). 5. Kirjutamine, joonistamine ja laulmine. “Soovida oleks, et kihelkonnakoolides eesti keele kõrval ka saksa ja vene keel õpetatud saaksid.” Kui õpetamise tase külakoolides tõuseb ja lapsed arenenumatena kihelkonnakooli tulevad, siis muutub olukord paremaks.

1870. aastal puhkenud poleemikas pastorite ja nende mõtteosaliste vahel (nn “suuresulesõjas”) tõstis C. R. Jakobson positiivselt esile kooliõpetajaid, kes omal algatusel oma koolis õppetöö sisu laiendanud. Ka on ta arvamusel, et pastorite võitlus tema “Kooli lugemise raamatu” kasutamise vastu takistas õppetöö ajakohastamist.

C. R. Jakobsoni mõtted didaktika küsimustes on sedavõrd asjalikud ja kaalutud, et neid võiks omistada mistahes meie päevade progressiivsele pedagoogile. Tema juhtivaks põhimõtteks on, et õpetus koolis seataks nii, nagu teadus ja lapse loomus nõuab. Ärgu piinatagu noort aju tüütava päheõppimisega, “mis on mõistuse tõeliseks surmajaks”. L. Koidulale kirjutas C. R. Jakobson: “Varem pidas see ennast kõige paremaks õpetajaks, kes oskas hästi pähe tuupida. Viimasel ajal ei õpetata enam nõnda. Nüüd on sellel kõrgem kasvatus kunst, kes oskab õpilase mõistust suunata nii, et ta ise areneks selleks, kelleks loodus teda ilma loonud”.

“Uue aabitsa” eessõnas manitseb autor õpetajat mitte unustama järgmist: igas õppetöös on kõige tähtsam, et laps õpiks heameelega, rõõmuga. Näitlikkus muudab õppetöö meeldivaks. Tormas õpetajaks olles püüdis C. R. Jakobson õpinguid näitlikustada omakogutud herbaariumiga. Oma õpikutega püüdis ta äratada õpilastes huvi õppimise vastu, õpetada neid mõtlema, loetust aru saama. Materjali ei esitatud dogmaatiliselt. Õpilastele esitati küsimusi järelemõtlemiseks. Õpilaste iseseisva töö ja näitlikkuse tähtsust on eriti rõhutatud “Väikese geograafia” eessõnas. Seal annab autor juhiseid, kuidas õpetaja võib ainet näitlikult käsitleda.

Õpetaja peab mitte ainult õpetatavaid aineid tundma, vaid ka ühiskondlikes küsimustes hästi orienteeruma. Ta peab kasvatama eesti rahvale ustavaid järglasi; selleks peab ta ise olema vaimult eestlane ja põlvnema eesti rahva hulgast. Ta heitis õpetajatele ette, et paljud neist roomavad veel mõisnike ja pastorite ees. Eriti tähtsaks pidas ta heade õpetajate suunamist kihelkonnakoolidesse. “Tublid kihelkonna-koolmeistrid on neil iseäranis

tarvis, sest nüüd ei ole enam sest küll, et koolmeister üks hea kingsepp või raamatuköitja on, vaid meie ajal on peaasi, kas ta teab, mis ta kui koolmeister tahab ja kas ta iga õpetuse asjas ka ise kindel on.”

Õppetöö põhivormiks koolis pidas C. R. Jakobson õppetundi. Iga tund olgu omaette tervik, orgaaniline lüli õppetundide ahelikus ja andku õpilasele uusi teadmisi. Õpilased olgu kogu aeg mõtetega õpitava aine juures, omandagu seda aktiivselt, teadlikult ja kindlalt. Et tund oleks huvitav, rakendagu õpetaja mitmekesiseid võtteid: jutustagu, küsitlegu, joonistagu tahvlile, lasku lastel lugeda ja jutustada, tahvlile joonistada, vihikusse kirjutada. Koduülesandeid antagu mõõdukalt.

Et õppetöö paremini laabuks, võitles C. R. Jakobson lakkamatult õpetajate õigusliku ja majandusliku olukorra parandamise eest. Juba esimestes artiklites Eesti Postimehes juhtis ta tähelepanu õpetajate kahetsusväärsele olukorrale, kuna nende töötasu võrdus karjase omaga. 1871. aastal ajutiselt Tallinnas elades tegi ta katset asutada üle-eestiline kooliõpetajate selts, kuid ametivõimud ei andnud selleks luba. Kavatsatud seltsist loodeti, et see alustab võitlust õpetajate elamistingimuste parandamise eest. Kui umbes samal ajal võeti käsile Eesti Kirjameeste Seltsi asutamine, võitles C. R. Jakobson selle eest, et juhtiv osa seltsis jääks õpetajatele ja esimeheks oleks tingimata õpetaja.

Kooliolude olulist paranemist pidas C. R. Jakobson tõenäoliseks ainult siis, kui õpetajatel võimaldatakse koolide juhtimisest osa võtta. Niikaua kui kooli juhtimine üheainsa inimese – pastori – käes on, pole paremat olukorda loota. Kirikule ja riigile jäägu õigus koolide välise külje, eriti majanduse eest hoolitseda, kuid õppe- ja kasvatustöö sisustamine ja suunamine jäetagu õpetajatele.

C. R. Jakobsoni tähelepanuringist ei jäänud välja ka koduse kasvatuses küsimused. Siin avaldas ta üsna tänapäevaliku mõtte: lapse vaimse kujunemise käigus etendavad määravat osa esimesed eluaastad. “Nad (lapsevanemad) ei mõtle, et just need esimesed aastad lapse elus need kõige tähtsamad kasvatamises on, kus laps heaks inimeseks või kurjategijaks tehtud saab; sest keegi inimene ei ole täitsa hea või täitsa kurjategijana sündinud /.../. Oma laste õnnetuseks nad ei tea, et mõistus mitte ühel seatud ajal kui tuulest lapse pähe ei asu, vaid ta ju esimesest elutunnist saadik idanema ja kasvama hakkab”. Veidi liialdatult arvab C. R. Jakobson seejuures, et “alanud mõistusega kasvataja nõnda teha võib kui pottsepp saviga”. C. R. Jakobson taunib emade “ahviarmastust”, mille ilminguteks ta peab “üleliiga kiigutamist, tantsitamist ja magamahäälitsemist”. Nii õpib laps oma soove peale suruma ning muutub kangekaelseks ja kiusupunniks. Ema esimene õpetus ei pea algama kohe ABD-raamatust, vaid sellele eelnegu “mõistlikud ja head lapselikud kõned ja jutud”.

Tütarlaste kasvatamise kohta on C. R. Jakobson korduvalt sõna võtnud. Ta peab seda tööd kogu rahvuse seisukohalt väga oluliseks. Tuleviku jaoks olla tütarlastekoolid kõige tähtsamad. Ta kritiseeris teravalt oma ajastu tütarlastekoole, eriti linnades asuvaid, kus õpetati peamiselt saksa keelt, õmblemist ja saksikuid elukombeid ning sellega võõrutati noor inimene talutööst. Ta taunis olukorda, kus suur osa tütarlapsi jäi ilma kooliharidusest, teist osa püüti aga koolide kaudu saksastada.

Naise osa kohta ühiskonnas ja perekonnas avaldas ta küllaltki piiratud vaateid. Naine pidavat kõigepealt mõistma perekonnaelu kaunistada: tema tegevusväljaks pidavat jääma kodu, kus tema võimuses olevat “paradiisi maa peal sünnitada”.

Progressiivseid mõtteid avaldas C. R. Jakobson koolivälise kasvatustöö kohta. 1878. aastal kavandas ta oma aja kohta suurejoonelise koolivälise haridustöö programmi. Teda ajendas selleks Eesti Postimehes avaldatud sõnum, et mõnes vallas tulevad noored inimesed paar korda nädalas taludesse kokku, kus siis hommikuni mängitakse ja tantsitakse. Eesti Postimees soovitas selliste nähtuste väljajuurimiseks “urva-plaastrit” kasutada. C. R. Jakobsoni arvates on “meie noore rahva toore oleku vastu ainult siis võimalik abi leida, kui neid sel kombel ausamate asjade poole jõuame avatleda, et nad rõõmuga ja priihtahtlikult nende poole pööravad. Seesugused paremad asjad on aga nimelt laulu- ja mängukoorid, rahva avalikud lustipidud /.../, laulupühad kõnede ja mängudega ja muud”. Ta toob näiteid niisuguste ürituste kohta Soomes. Edasi soovitas C. R. Jakobson, et iga kooli juures oleks raamatukogu, kust igamees vaimutoitu leiaks. Ka soovitas ta noortel pühapäeviti koolimajja või mujale lugemisseltsi kokku tulla. Igal rahval, kellel veel elu sees, on omad lustid ja rõõmupeod; nende pidamist ei maksvat takistada. Vanadel eestlastelgi olnud selliseid pidusid küllalt, kus kõiksugu mängudega aega viideti.

Jakobsoni õpikud

Elu lõpupoole kulus C. R. Jakobsoni jõud ja tähelepanu peamiselt ajalehe Sakala toimetamisele. Kuna ajalehe kaastöolisteks oli rohkesti õpetajaid, oli võimalik ka ajalehe kaudu jätkata progressiivsete pedagoogiliste ideede propageerimist. Õpetajate kaastöö oli aga enamasti päevakajalist laadi ega võimaldanud pedagoogilisi probleeme sügavamalt, teaduslikult lahata. Kooli õppekirjanduse valiku rikastamiseks C. R. Jakobsonil aktiivsust jätkus ja see võimaldab tal oma kohta eesti pedagoogika ajaloos kindlustada. (Elango 1957, Robert 1957, Tuhkru 1957).

Jakobsoni õppeaammat

Juhan Kunder (1852–1888) sai hariduse Tartus saksakeelses elementaarkooliõpetajate seminaris, töötas lühemat aega elementaarkooliõpetajana Tartus, pikemat aega (1876–1886) õpetaja ja juhatajana Rakvere kreiskoolis. Aastatel 1887–1888 õppis ta Peterburi Pedagoogilises Instituudis, mille lõpetamise eel suri. Oli äsja enne seda valitud Eesti Aleksandrikooli juhatajaks.

J. Kunder kuulus ärkamisaja tegelaste noorema generatsiooni hulka. Esialgu oli ta C. R. Jakobsoni demokraatliku suuna innukas pooldaja, kuid venestusliikumise esile tõustes hakkas ta ka seda teatud määral õigustama.

Rohkesti tähelepanu äratas tema kirjanduslik tegevus. Juba seminaris paistis ta silma oma luuletustega; tahtis neid isegi trükkis avaldada, mis muidugi ei õnnestunud. 1882. aastal koondas ta kõik oma luuletused trükivalmis kogumikku, mis ilmus varsti pärast tema surma (1889). Eriti ta sellega silma ei paistnud.

Rohkem tähelepanu äratasid tema näidendid. Nooremas eas valminud – “Orus õnne- maale” (1873), “Mulgi mõistus ja tartlase tarkus” (1881), “Muru Miku meelegaigus” (1882) – jäid küll unustuse hõlma, kuid hiljem kirjutatud “Kroonu onu” (1885) ja “Kingu Laos” (1889, 1890) on ka hiljem teatrilavale pääsenud. Viimatimainitu oli pedagoogiliseltki tähtis. Kõrtsimehe Vinkelmanni poja Augusti kasvatust kirjeldades näidatakse, kuidas liigne hellitamine, vääreskuj, halb suunamine lapse kujunemise ära rikub. Sellel teosel oli omal ajal ka karskusidee propageerimisel suur tähtsus.

Ärkamisaja ainsa tegelasena sai J. Kunder tuntuks lastekirjanduse autorina (“Laste raamat”, 1884; “Lu’ud lastele”, 1885). Teeneid oli tal ka rahvaluulekogujana: 1894. aastal valmis tal Paistu ja Rakvere lähistelt kogutud muinasjuttude kogu. Ühtlasi näitas J. Kunder, kuidas muinasjutte saab pedagoogilisel eesmärgil kasutada. Eesti Kirjameeste Seltsis peetud kõnes “Ema armastus Eesti rahvaluules” näitas ta, kui sügavalt võib

mõjuda ema ja lapse suhte kirjeldus rahvalaulus, kus ema ja lapse tundesidemed võivad pärast surmagi edasi kesta. Paar aastat hiljem käsitles ta rahvaluule tähtsust eesti rahva iseteadvuse äratamisel. Rahvalaulud tõestavat, et meie esivanemad on olnud kõrgel arengutasemel. “Üks metsik rahvas ei või mitte niisuguseid luuletusi ilmale tuua nagu Eesti rahvas seda on teinud. Meile on suureks toeks, kui teame, et me metsinimeste järglased ei ole, vaid kõrgel haridustasemel seisnud rahvast võrsume.”

J. Kunderi teeneks eesti pedagoogilise mõtte arendamisel oli ka see, et ta koondas eesti varasemate luuletajate parimad saavutused esmakordselt trükis ilmuvaks kogumikuks “Eesti vanemad laulikud” (1890).

Toimetades enne Eestist Venemaale lahkumist kaks aastat (1885–1886) nädalalehte Meelejahutaja, avaldas J. Kunder seal meeleldi eesti autorite luuletusi. Ajakiri oli tähtis ka selle poolest, et toimetaja publitseeris seal enda artikleid pedagoogilistel teemadel. Enne Meelejahutaja toimetajaks asumist tegi J. Kunder katseid välja anda esimest eesti pedagoogilist ajakirja Koolitaja, kuid ülemus ei andnud selleks luba.

Tema teeneks võib lugeda ka seda, et ta töötas uueks trükiks ümber C. R. Jakobsoni “Kooli lugemise raamatu” esimese köite, lisades sellele uusi ajakohaseid lugemispalasisid ja ülesandeid iseseisvaks tööks.

J. Kunderi teiseks, ehk suuremaks harrastuseks oli loodusloo õpetamiseks vajaliku kirjanduse koostamine. Rakvere kreiskoolis töötades oli tal selleks vajadus ja võimalus. Ajavahemikul 1877–1885 ilmus tal 4 loodusloo õpikut: kolm kihelkonna- ja kreiskooli, üks algkooli jaoks. Kolmes eelmainitud õpikus käsitletakse järjekorras zooloogiat, botaanikat ja geoloogiat koos mineraloogiaga, neljandas käsitletakse mainitud alasid kokkuvõtlikult ja ülevahtlikult. Loodusõpetuse metoodikat on pikemalt käsitletud esimese õpiku eessõnas.

Looduse tundmaõppimiseks tuleb kõik viis meelt tööle rakendada. Kõik, mis meie vaimus (teadvuses) on, tuleb meelte läbi elavaks muuta. Meelte harimine olevat loodusõpetuse aluseks. Peale selle õpetab loodusõpetus “meid mõtlema; looduse õpetus harib meie südant ja õpetab meid ilu tundma ja lõpuks, looduse tundmine äratab meie sees usu tundmise”.

Loodusõpetust alustatagu mitte teaduse süsteemi kohaselt algloomadega, vaid lapsele igapäevasest elust tuttavate loomadega nagu kass, koer jm. Peale loomade tutvustatagu lapsi ka taimede ja kividega. Laps õppigu üksikuid asju hästi tundma, mitte paljusid pealiskaudselt. Seejuures antagu lapsele konkreetseid, täpsed küsimused, mille najal ta peab loodust tundma õppima. Loomade tundmaõppimiseks antagu järgmine skeem: a) kehaehitus, b) suurus, d) värvus, e) toit ja eluviisid, f) kasulikkus või kahjulikkus, g) päritolu, h) sugulased. Iga looma käsitlemine lõppegu küsimustega järelemõtlemiseks. Küsimuste lahendamine, nende vastuse leidmine jäägu õpilase hooleks. Õpetaja sekkugu laste tööse ainult siis, kui nad ise toime ei tule.

On huvitav märkida, et juba 1877. aastal esines J. Kunder ettepanekutega, mis 1930ndatel aastatel olid Eestis õpilaste iseseisva individuaalse töö teooria keskmeks.

Peale õpikute avaldas J. Kunder trükis rea artikleid selle kohta, kuidas loodust inimesele kohasemaks ja huvitavamaks muuta. Seejuures peab ta sageli silmas inimese, eriti laste ilumeele arendamist. Taoliste mõttekäikudega esines ta sageli ka Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekutel.

Hariduse- ja koolipoliitika küsimusi ei ole J. Kunder peaaegu üldse käsitletud. Samuti ei ole teada tema üldisi seisukohavõtte õppe- ja kasvatustöö kohta koolides. Ka rahvusküsimuse keerukamate sõlmede lahendamisel on temalt vähem õppida kui teistelt ärkamisaja tegelastelt. Üldiselt on teada, et ta hindas kõrgelt vene kultuuri, armastas tõlkida vene kirjandust ja pooldas vene keele õpetamist eesti koolides. (Elango 1988).

Pärast 1874.–1878. aastate kooliuuendusi olid eesti rahvusliikumise juhid koolipoliitika küsimustes võrdlemisi ühemeelsed. Mingit üldist rahvahariduse või pedagoogika programmi siiski polnud. Kõige intensiivsemalt tegelesid sel alal J. W. Jannsen ja C. R. Jakobson. Teaduslikult lähenes nendele küsimustele kõige enam J. Hurt oma kõnedes õpetajate pedagoogilistel õhtutel (1869 ja 1870), kuid rahvakooli radikaalne uuendamine oli selleks ajaks veel toimumata. Pastorid kurtsid ikka veel, et eestlased olevat ilmalikke igatsusi kaelani täis ega mõtlevat kiriku ja kooli peale (pastor Hörschelmann kihelkonnakooliõpetajate konverentsil Viljandis 1867) või et loodusloo ja ajaloo õpetamine olevat rahvakoolis enneaegne ja kahjulik (seminaridirektor Hollmann samal konverentsil). Olles ise alles Tartu kubermangugümnaasiumi õpetaja, esines J. Hurt linna õpetajatele teemadel “Mis keeles ja mis ulatuses tuleb eesti rahvakoolides õpetada” ja “Eesti keele õpetamisest kõrgemates koolides”. Ta lahkas seda tõsist probleemi niihästi algkoolide kui ka keskkoolide seisukohalt asjatundlikult ja asjalikult. “Teile, minu härrad, on teada, et eestlased viimastel aastatel mõnda oma koolide kasuks on teinud või vähemalt teha tahtnud. Aga sakslaste poolt pole neile mitte ainult vastutulemata jäädud, vaid nende püüdlustele on otsustava umbusaldusega, üleoleva kõrvalelukkamisega ja irooniliste tegemisega vastu astunud,” ütles ta põhiliselt sakslastest koosnevale kuulajaskonnale. Ka nendes ettekannetes ei jäta ta eestikeelsete maakonnakoolide (kreiskoolide) vajalikkust rõhutamata.

Mõni aasta hiljem (1874) pastorina Liivimaa sinodil peetud kõnes andis ta ulatusliku ülevaate eesti rahva kultuurilistest vajadustest. Kui rahva elu peab vahetpidamata edasi jõudma, siis peavad nimelt haritud rahvapojad oma rahvaga ühendusse jääma, igaüks oma ametis ja omal viisil rahva harimisele ja elutingimuste tõstmisele kaasa aitama.

Peale eelnimetatud eesti haritlaste leidus veel rohkesti teisigi, kes aitasid peamiselt Eesti Kirjameeste Seltsi kaudu oma rahva kultuuri tõusule innukalt kaasa, nii et paarkümmend ärkamisajaks nimetatud aastat olid eesti rahvale tõeliseks edasilikumise ajaks.

Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus pedagoogika valdkonnas

Seltsi asutamise mõte tekkis enam-vähem üheaegselt mitmes ringkonnas. 17. jaanuaril 1865 kirjutas Fr. R. Kreutzwald J. Hurdale: Kui me tahame rahvale mõju avaldada, siis peab meil selts olema, nagu Soome Kirjanduse Selts. Paar kuud hiljem kirjutas J. Hurt sellest J. Kölerile ja sai pooldava vastuse teatega, et Peterburi eestlased olevat seda küsimust juba varem arutanud. 6. märtsil 1868 kirjutas C. R. Jakobson J. Adamsonile, et temal on õpikute kirjastamisega raskusi ja olevat seltsi vaja. Sama küsimuse tõstis ta Viljandis 1868. aasta suvel kihelkonnakooliõpetajate konverentsil. Seal otsustati asutada Vaimuvaranduse ehk eesti keele õpetuse raamatute laiali laotamise selts. Põhikirja koostamise võttis Jakobson enda peale; paari kuu pärast oli see valmis ja saadeti Peterburi ametiasutustele kinnitamiseks. Põhikiri ei vastanud seaduse nõuetele ja saadeti parandamiseks mitu korda tagasi. Viimaks koostas Jakob Hurt J. W. Jannseni, Matthias Wühneri jt osa-

võtul peaaegu uue põhikirja projekti Eesti Kirjameeste Seltsi nime all. Sellise põhikirja kinnitas siseministeerium 25. novembril 1871.

Seltsi esimene üldkoosolek peeti 25. veebruaril 1872 Viljandis. Esimeheks valiti J. Hurt, abideks Heinrich Eisenschmidt ja C. R. Jakobson. J. Hurt ei saanud koosolekust osa võtta. Kirja teel pani ta ette mitte asutada iseseisvat õpetajate seltsi, nagu C. R. Jakobson tahtis, vaid tarbe korral kirjameeste seltsis vastav osakond asutada. C. R. Jakobson jäi koosolekule hiljaks ega saanud küsimuse arutamisel osaleda.

Seltsi järgmisel üldkoosolekul esitas J. Hurt pikema tegevusplaani, kus oli muu seas kirjas: "Seltsi tahtmine ja püüdmine on /.../ ühendatud jõuga ja üksteist edasi aidates eesti kirjavara kasvatada, eesti kirjakeelt harida, teda täielikumaks ja ühetasemaks teha ja lõpuks, igasugu tulusaid teadusi eesti rahva seas kasvatada, nimelt meie oma vana aega uurida ja seks igasuguseid rahvamälestusi korjata".

Näib, nagu oleksid C. R. Jakobsoni plaanid eemale tõrjutud. Seltsi liikmeteks olid aga enamikus õpetajad: asutajate hulgas oli õpetajaid 30 (70%), 1873. aastal 45 (52%); 1882. aastal, pärast liikmete koosseisu olulist muutumist, oli 1134 liikmest õpetajaid ainult 270 (24%). On mõistetav, et õpetajate suur osakaal seltsi liikmete hulgas ja juhatuses määras tegevuse üldisloomu. Aastatel 1876–1882 oli seltsil isegi õpetajate osakond. 1890ndaks aastaks oli seltsi jäänud ainult 129 liiget, nendest õpetajaid 49 (ca 39%).

Seltsi tegevuses oli tähtis osa üldkoosolekutel, kust peale seltsi liikmete ka rohkesti muid huviosalisi osa võttis. Iga aasta peeti kaks kuni kuus koosolekut. Need olid tookordse eesti haritlaskonna koondumiskohaks ja peetud ettekannetel oli suur tähtsus, seda enam, et paljud nendest avaldati pärast seltsi aastaraamatutes, mida aastatel 1873–1891 ilmus kuusteist. Pärast 1891. aastat seltsi aastaraamatuid enam ei ilmunud ja seltsi tegevuse kohta puuduvad täpsemad ülevaated.

Kui aluseks võtta aastaraamatutes ilmunud aruandeid, siis peeti aastatel 1872–1890 seltsis 72 koosolekut, kus esitati 262 ettekannet, nendest pedagoogilise sisuga 41. On iseloomulik, et pärast 1886. aastat peeti veel küll 53 ettekannet, kuid nendest ei käsitletud ükski pedagoogilisi küsimusi. Üldse oli märgata, et pärast 1881. aasta lõhet, mil seltsist lahkus hulk aktiivseid õpetajaid, huvi pedagoogiliste probleemide vastu langes.

Ettekannetega esinesid tolle ajastu tuntumad õpetajad ja õpikute autorid, nagu Juhan Kurrik (6 korral), Undritz (5 korral), Juhan Kunder (4 korral), Gustav Blumberg (3 korral), Joosep Kapp (3 korral), Rudolf Kallas (3 korral). Suurt huvi tunti kodust kasvatust käsitlevate probleemide vastu (41 ettekandest 10). Meelsasti käsitleti õpetamise metoodikat, teadmiste kontrollimist, karistusi ja ergutusi, tõearmastust, tütarlaste kasvatamist, sageli ka pedagoogilise psühholoogia küsimusi. Paljusid õpetajaid huvitasid ettekanded eesti keelest ja selle õpetamisest, kodumaa ajaloo, kirjandusest, rahvaluulest.

Pedagoogilist mõtet rikastasid ka 15 kirjutist pedagoogilistel teemadel seltsi aastaraamatutes. Aastaraamatu sai iga liige tasuta.

Koolile vajaliku kirjanduse soetamine oli algusest peale seltsi üheks tähtsamaks ülesandeks. Eialgu määrati isegi üldkoosolekutel kindlaks, milliseid teoseid kõigepealt tarvis oleks, ja tehti eestseisusele ülesandeks leida autorid ning kirjastajad. Kahjuks sai selts ise majanduslikel põhjustel suhteliselt vähe kirjastada. Tähtsam oli tema osa autorite virgutamises ja kirjastajate leidmisel. Positiivset mõju avaldas ka teoste retsenseerimine. Üldse ilmus seltsi toimetuste sarjas sadakond teost, nendest pooled kas õpikud või pedagoog-

gilise sisuga teosed. Raamatu võtmine seltsi toimetuste numbrisse oli autoriteetseks soovitusel. Kiire ja osalt kavakindelgi eestikeelse populaarteadusliku ja koolikirjanduse rikastamine oli kahtlemata suureks teeneks hoogsalt arenevale eesti rahvakoolile.

Pärast 1881. aasta suurlõhet tegevus seltsis rauges. Paarkümmend aktiivset tegelast lahkus, C.R. Jakobson ja Fr. R. Kreutzwald surid, J. Hurt, J. Kunder, Weske kas olid kodumaalt lahkunud või lahkumas, järelejäänud aktivistidest olid Jakob Kõrv, Hugo Treffner ja Jaak Järv alaliselt vastastikusel riius. 1893. aastaks oli tegevus täiesti raugenud, nii et tsaarivalitsusel jäi venestamise hoos üle selts vaid sulgeda. Sulgemise sõnad tuli öelda Villem Reimanil 1907. aastal.

Eesti Kirjameeste Seltsil oli ärkamisaja ürituste hulgas silmapaistev koht. Peale pedagoogiliste püüdluste töötas ta J. Hurda energilisel juhtimisel rahva muinasvara kogumise ning uurimise ja kirjakeele arendamise alal.

Pedagoogika valdkonnas oli seltsi tegevus kõige tulemusrikkam õppekirjanduse rikastamise alal, millest annab tunnistust alljärgnev loetelu (Elango 1928, Tuglas 1932).

Eesti Kirjameeste Seltsi toimetusel ilmunud teosed:

- Kallas, R. *Mõistlik rehkendaja*. – Tartu 1874.
Niggol, C.H. *Vene keele õppimise raamat*. – Tartu 1876.
Niggol, C.H. *Lühikene vene keele a-b-d-raamat*. – Tartu 1889.
Niggol, C.H. *Vene keele grammatika*. – Tartu 1878.
Hurt, J. *Vana kannel I*. – Tartu 1875-1886.
Hurt, J. *Vana kannel II*. – Tartu 1884-1886.
Kallas, R.G. *Ülesannete kogu*. – Tartu 1875.
Hermann, K.A. *Eesti kannel I*. – Tartu 1875.
Hermann, K.A. *Eesti kannel II*. – Tartu 1883.
Jürmann, M. *Kodu-kool*. – Tartu 1876-1882.
Hermann, K.A. *Kodumaa laulja*. – Tartu 1877.
Jakobson, C.R. *Kooli lugemise raamat*. – Tartu 1867.
Jakobson, C.R. *Helmed*. Kooli lugemise raamat tütarlastele. – Tartu 1880.
Jakobson, C.R. *Saksakeele õppimise raamat koolidele*. – Tartu, 1878.
Kallas, R.G. *Mõistliku rehkendaja kõide tarvilikumad õpetused: Kudas? Miks? Millal?* – Tartu 1878.
Kallas, R.G. *12 toopi päbklid*. – Tartu 1878.
Kurrik, J. *Turnimise raamat*. – Tartu 1879.
Veske, M. *Öntsa keisri Aleksandri Esimese elu ja olu*.
Grenzstein, A. *Kooli Laulmise raamat 1-6*. – Tartu 1878.
Hurt, J. *Pildid isamaa sündinud asjust*. – Tartu 1879.
Kapp, J. *Geometria*. – Tartu 1878.
Hermann, K.A. *Loe!* – Tartu 1876.
Undritz, P. *Laste kirjakogu I*. – Tartu 1877.
Undritz, P. *Laste kirjakogu II*. – Tartu 1879.
Grenzstein, A. *Saksa keele õpetaja Eesti kooli lastele*. – Tartu 1877.
Kunder, J. *Looduse õpetus*. – Tartu 1877-1885.
Kunder, J. *Veikene Looduse õpetus*. – Tartu 1879.
Kunder, J. *Maakera elu ja olu*. – Tartu 1878.
Tülk, J. *Kerged ja lühikesed Geomeetria õpetused*. – Tartu 1879.
Kurrik, J. *Arvuvald I*. – Tartu 1879.

Kurrik, J. *Arvuvald II.* – Tartu 1880.
 Bergmann, J. *Üleüldine ajalugu.* – Tartu 1879-1880.
 Pärman, J. *Looduse lugu.*
 Pärn, J. *Juhan ja Adele.* – Tartu 1879.
 Pärn, J. *Oma tuba, oma luba.* – Tartu 1879.
 Pärn, J. *Kirjalikud tööd koolis ja kodu.* – Tartu 1879.
 Grenzstein, A. *Looduse jõud ja nõud I, II, III.* – Tartu 1879-1880
 Kapp, J. *Eesti ema.* – Tartu 1879.
 Undritz, P. *Usuõpetuse raamat.* – Tartu 1879.
 Pärman, J. *Tõutatud maa.* – Tartu 1879.
 Kehr, K. *Usu äratamisest ja õpetamisest.* – Tartu 1880.
 Grenzstein, A. *Lõbusad laulud lastele.* – Tartu 1879
 Eglon, J. *Püüli lugudes jutustatud Hinge õnnistuse sünnus.* – Tartu 1881.
 Hurt, J. *Kalendri saba jutud.*
 Grenzstein, A. *Koolmeistri käsiraamat.*
 Lüdimois, J. *Uns Aabitsaraamat.* – Tartu 1880.
 Undritz, P. *Mõistlik jutustaja.* – Tartu 1880.
 Eglon, J. *Kurtumm, tema olu ja elu.* – Tartu 1880.
 Eisen, M.J. *Vene maa geografia.* – Tartu 1883.
 Kappel, J. *Järvamaa ööpik.* – Tartu 1881.
 Eisen, M.J. *Eesti Luuletused.* – Tartu 1881.
 Veske, Dr. M. *Soome keele õpetus I. Lühikene grammatik.* – Tartu 1881.
 Veske, Dr. M. *Soome keele õpetus II. Lugemise harjutused.* – Tartu 1883.
 Kurrik, J. *Kirjutamise õpetus.* – Tartu 1882.
 Tülk, J. *Füsika-õpetus.* – Tartu 1881.
 Raudkepp, A.F. *Tarkuse ja vooruse pildid ajaluost.* – Rakvere 1881.
 Kõrv, J. *Eesti rahva muiste-jutud ja vanad-kõned.* Viljandi 1881.
 Kurrik, J. *Laste arvuvald I.* – Tartu 1879.
 Kurrik, J. *Laste arvuvald II.* – Tartu 1880.
 Kurrik, J. *Laste arvuvallavõti: Kostused.* – Tartu 1883.
 Jakobson, C.R. *Vanemuie kandle healed.* 1869-1871.
 Raudkepp, A.F. *Väikene kiriku ajalugu.*
 Järv, J. *Vana ajalugu.*
 Jakobson, C.R. *Kolm isamaa kõnet.* – Tartu 1870.
 Jung, J. *Läti Hindreku Liivimaa kroonika ehk ajaraamat.*
 Muchell, J. *Geograafia õpetuse käsiraamat I.* – Tartu 1884.
 Kurrik, J. *Stenograafia õpetus.* – Tartu 1882.
 Seestränd, *Soldati taskuraamat.*
 Värat, A.M. *Looduse ehitus.*
 Pödder, M. *Lühikene Vene keele grammatika.* – Tartu 1884.
 Kunder, J. *Esimene õpetus Vene keeles.* – Tartu 1883.
 Kunder, J. *Eesti muinasjutud.* – Tartu 1885.
 Veske, Dr. M. *Korjandused Eesti rahva vanast usust ja vanadest kommetest.*
 Kunder, J. *Väikeste laste jutud.*
 Koit, P. *Veneriigi ajalugu, Ilovaiski järele.* – Rakvere 1885.
 Johanson-Pärna, *Vene-Eesti Sõna-Raamat.* – Tallinn 1885.
 Ronimois, *Viiuli mängimise õpetus.*
 Tülk, J. *Esimesed Geometria õpetused.* – Tartu 1880..
 Bilov, *Füsika õpetus.* – Narva 1884.
 Kunder, J. *Kalevipoeg.* – Tartu 1885.
 Adelbert, *Teadusline Koduse õlle-tegemise õpetus.* – Tallinn 1886.

Kurrik, J. *Kolm suurt lugu*. – Tartu 1886.
 Kunder, J. *Tubak kui himuasi ja õnnetus inimestele*.
 Kunder, J. *Elu, viin ja surm*.
 Jakobson, P. *Udumäe kuningas*. – Tartu 1888.
Eesti Kirjanduse I Võidupidu Raamat. – Tartu 1888.
 Daniel, G. *Viljapuu pidaja*. – Tartu 1888.
 Jurkatam, J. *Vene keele õpetaja iseõppijatele*.
 Daniel, G. *Mesilane*. – Tartu 1889.
 Jung, J. *Kodumaalt nr. 10*.
Eesti parema kirjanduse ja kunsti teise Võidupidu raamat. – Tartu 1888.
 Daniel, G. *Mesi toiduks ja arstirohuks*. – Jurjev 1896.
 Kunder, J. *Algupäralised luuletused*. – Tartu 1889.
 Kunder, J. *Eesti kirjanduse ajalugu I*.
 [Eisen, M. J.] *Kalevala*. [Tõlge.] – Tartu 1891-1898.
 Hermann, K.A. *Eesti rahvalaulud: segakoorile*. – Tartu 1890.
 Salem, M. *Eesti-Vene sõnaraamat*. – Tallinn 1890.

Eesti Kirjameeste Seltsis peeti mitmeid pedagoogilisi ettekandeid.*

Koosolek	Aasta	Autor	Teema
II	1872	Beckmann, H.	Möni sõna tahtmisest
III	1872	Kallas, R.	Rahvalikust rehendamisest.
VI	1874	Kallas, R.	Nuhtlus ning palk koolis.
VII	1875	Kurrik, J.	Turnimisest.
VII	1875	Kallas, R.	Rehendamise õpetamisest.
VIII	1875	Beckmann, H.	Kirja kirjutamisest koolis
VIII	1875	Niggol, C.H.	R. Kallase rehendamise ülesannete kogu.
VIII	1875	Niggol, C.H.	Venekeele õppimise raamat.
VIII	1875	Veske, Dr. M.	Turnimisest Saksamaal ja teistes Euroopa riikides.
IX	1876	Kurrik, J.	Õpilase meelelahutusest**
X	1876	Kurrikoff, A.	Kasvatusest ja õpetaja ülesannetest**
X	1876	Undritz, P.	Õpetamise viisi üle
X	1876	Grenzstein, A.	Viiest meelest.
X	1876	Kapp, J.	Geomeetria õpetamisest rahvakoolis
XI	1877	Blumberg, G.	Küsimisest koolis
XI	1877	Kunder, J.	Loodusloo õpetamisest
XI	1877	Raudkepp, A.F.	Piiblitugude õpetamisest koolis
XII	1877	Undritz, P.	Missugused on need nõudmised, mis perekond ja rahvus võib koolide käest pärida ja missugustel tingimustel võib neid nõudmisi täita. XII
XII	1877	Niggol, C.H.	Aupalkadest ja kiitustest koolis**
XII	1877	Undritz, P.	Usuõpetuse õpetamisest koolis ühes näitetunniga II käsu õpetamise üle**
XIII	1878	Kurrik, J.	Turnimise õpetamisest
XIII	1878	Grenzstein, A.	Laulmise õpetamisest rahvakoolis
XV	1878	Kapp, J.	Kasvatamine tööle ja kindlusele
XV	1878	Laane, J.	Usuõpetusest ja piibli lugemisest**
XVI	1878	Undritz, P.	Laste raamatutest
XVII	1879	Kapp, J.	Mälestamise ehk meelepidamise harjumisest koolis
XVII	1879	Undritz, P.	Ajaloo õppimise tähtsusest
XXI	1880	Blumberg, G.	Laste karistamisest
XXI	1880	Kurrik, J.	Rehendamise õpetusest
XXII	1880	Blumberg, G.	Möni sõnake rahvaelu haigustest ja mis kool omal

			poolt nende parandamiseks teha võib
XXVI	1881	Blumberg, G.	Jäädavast kooli kasust
XXVI	1881	Kurrik, J.	Kirjutamise õpetusest
XXXIV	1882	Johanson-Pärna, Natalie	Tütarlaste kasvatamisest ja haridusest
XL	1884	Kunder, J.	Laste kirjavarast
XLI	1884	Tülk, J.	Joonistamisest
XLI	1884	Järv, J.	Kasvatamisest esimestel eluaastatel
XLII	1884	Tarkpea, J.	Kas on võimalik meie koolides vahetundidel käsitööd õpetada?
XLIII	1884	Kurrik, J.	Laste kasvatamisest esimestel eluaastatel
XLV	1885	Kurrik, J.	Laste kasvatamise põhimõtted

* Pärast 1890. aastat EKSi aastaraamatuid enam ei ilmunud, mispärast puuduvad andmed hilisemal ajal peetud kõnede arvu ja teemade kohta. Selts suleti teatavasti 1893. aastal. Viimastel aastatel olla mitmed koosolekud jäänud osavõtjate puudusel pidamata.

** Märkitud ettekanded peeti kooliõpetajate osakonna korraldusel.